

IV. A NÉPESSÉG ÖSSZETÉTELÉNEK MÓDOSULÁSAI

IV.1. NEMZETISÉG, ANYANYELV, VALLÁS

A Magyarországtól 1920-ban Romániához csatolt, tanulmányunkban *Erdély* megjelöléssel összefoglalt egész terület népességének anyanyelvi-nemzetiségi és vallási megoszlása csak 1880-tól mutatható ki. Az 1880. évi magyarországi népszámlálás volt ugyanis az első olyan számbavétel, amely az anyanyelvi és vallási viszonyokat községenként részletezve ismertette. Tekintettel arra, hogy a trianoni békeszerződés a történelmi Erdély, valamint a Partium nyugati és északi peremével határos 9 magyarországi megyét csak részben juttatta Romániának, e megosztott megyék minket érdeklő népessége, valamint a népesség anyanyelvi és vallási szerkezete csak a községsoros adatok alapján számítható ki. Az a korszak tehát, amelyben a népszámlálások statisztikai adatsoraira támaszkodva kísérhetjük figyelemmel az etnikai viszonyok alakulását a történelmi Erdéllyel együtt Romániába bekebelezett egész területen, az 1880–1966 között lepergett 86 évre korlátozódik.

Azok a nemzetiségi erőviszonyok, amelyeket az 1880. évi népszámlálás eredményei rögzítettek, évszázadok viszontagságos történelmi során alakultak ki. Hogy ebben a több évszázados korszakban a történelmi Erdély és a vele határos magyarországi peremvidékek néprajzi térképén valóban nagy változások mentek végbe, a történetírók általánosságban tisztázták. Az már a történelmi demográfia feladata volna, hogy ezt a folyamatot a ránk maradt gazdag forrásanyag kiértékelése alapján a számadatok tükrében megvilágítsa. Amíg ez a munka elvégzetlen, addig az egész terület 1880 előtti nemzetiségi viszonyairól nem alkothunk átfogó képet. Ezért ezt a kort ebben a vonatkozásban prestatisztikai korszaknak neveztük.

A történelmi Erdély nemcsak névadója annak a tágabb értelmezésű *Erdélynek*, amelyet a Trianonban megvont államhatárok öveztek sorsközösségbe. Az új, nagyobb földrajzi egység területének és népességének is mintegy fele részét a történelmi Erdély alkotja. A két *Erdély*-fogalom közötti különbséget egyúttal ismételtén és hangsúlyozottabban kell kidomborítanunk.

A kilenc magyarországi vármegye: Máramaros, Szatmár, Ugocsa, Bihar, Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál megyék nemzetiségi viszonyaira vonatkozóan a prestatisztikai korszakból csak töredékes adataink vannak, de ezek kiértékelését is megnehezíti, hogy e megyék területét a trianoni határvonalak szétszabdalták.

Amikor az alábbiakban a nemzetiségi viszonyok alakulásáról lesz szó, csak a történelmi Erdélyre szorítkozhatunk, minthogy az 1880 előtti korokban csak erről a szűkebb területről állnak rendelkezésünkre kiértékelhető adatok. Teljes és hiteles kép bemutatására azonban ezek sem elegendők. Ezért célunk elsősorban forrásismertetés, részben a források kritikai elemzése.

A történelmi Erdély településtörténetének rövid felvázolása után részletesebben foglalkozunk a 18. századi erdélyi összeírásokkal, majd ismertetjük az 1850., 1857. és 1869. években végrehajtott népszámlálások Erdélyre vonatkozó eredményeit. Különös figyelmet fordítunk az 1850. évi népszámlálásra, amely első ízben vette számba a népesség nemzetiségi és vallási megoszlását, bár eredményeit nem tartották kielégítőnek. Tekintettel arra, hogy ez a népszámlálás, valamint a 18. századi összeírások Erdélyhez számították a Partiumot, adataink általában erre a területre vonatkoznak.

Ezt követően vázlatos áttekintést adunk a tágabb értelmezésű Erdély területén élő népcsoportok megtelepedésének történetéről, s ezáltal egyes megyei területek (Bánság, Máramaros) nemzetiségi viszonyainak kialakulásáról.

Végül részletesen foglalkozunk a vallási viszonyokkal, azokat a lehetőség szerint a nemzetiségi viszonyokkal párhuzamosan vizsgálva. Erre több okunk van. A vallási hovatartozás, különösen a történeti Erdélyben, általában a nemzetiségi hovatartozást is jelzi, így a vallási összeírások alapján elég valószínűséggel lehet következtetni a nemzetiségi viszonyokra. A vallási statisztika által ellenőrizhető a nemzetiségi statisztika hitelessége is, emellett nyomon kísérhetők bizonyos asszimilációs folyamatok.

IV.1.A. ERDÉLY NÉPESSÉGÉNEK ETNIKAI ÉS VALLÁSI TAGOLÓDÁSA A MAGYAR ÁLLAMALAPÍTÁSTÓL A DUALIZMUS KORÁIG

Erdély népesedéstörténetének a magyar államalapítástól a 19. század dereka tájáig terjedő korszakáról eddig nem készült olyan összefoglaló mű, amely a népesség számának és összetételének alakulását, különös tekintettel az újkori etnikai arculatát meghatározó változásokra, a történeti demográfia módszerének szem előtt tartásával elemzi.

E hiány mindenekelőtt azzal a sajnálatos körülménnyel magyarázható, hogy az idevonatkozó forrásanyag tekintélyes része még mindig feldolgozatlanul hever a levéltárakban, s ennek folytán a népesség etnikai összetételének alakulásával kapcsolatban egyértelmű álláspont kidolgozásának feltételei – legalábbis a 18. század végét megelőző korszakot illetően – még nem értek meg.

Miután úgy tűnik, hogy a ma még csak hozzávetőlegesen felbecsülhető mennyiségű és értékű levéltári anyag feldolgozása belátható időn belül nem remélhető, méltán érdemelnek figyelmet azok a hazai vagy külföldi könyvtárakban fellelhető publikációk, amelyek a témával kapcsolatban több-kevesebb – bár gyakran ellentmondásos – adatot tartalmaznak. E publikált adatok számbavételére és bemutatására szorítkozva, célunk elsősorban forrásismertetés, valamint a források kritikai elemzése, ám adott esetben – a még feltáratlan forrásokra utalással – eltérő értékelésük lehetőségére is rámutatunk.

MAGYAROK, SZÉKELYEK LETELEPEDÉSE

Erdélynek (mely az archaikus nyelvben erdő előtti, erdőn túli területet jelentő *Erdöelve* szóból származik) a Kárpát-medencében a 9. század végén államot alapító magyarság nevezte el az alföldi síkság keleti peremén emelkedő erdős hegyektől a Kárpátokig elterülő 56 ezer négyzetkilométernyi országrészt. Az idestova hetven éve Romániához tartozó Erdély román neve, *Ardeal* a magyar elnevezésből ered, s bár a köznyelvben ma is inkább ez használatos, fokozatosan felváltja a *Transilvania* megjelölés, ami a középkori *Transsylvania* (erdőn túli) neolatin formája. Ám ezek – miként a vitatott eredetű *Siebenbürgen* német elnevezés – mind azonos földrajzi fogalmat jelölnek.

Erdély neve – *nomen est omen* – e földdarab sorsának is meghatározója. Politikai és településtörténeti vonatkozásban egyaránt lezárja az előtte lepergett évezredek, s ugyanakkor új irányt szab a rákövetkező évszázadok történelmi fejlődésének. Lényegileg erre utal Otto Mittelstrass, amikor megállapítja: Erdély középkori történetének kezdőpontja az országrésznek az Árpád-házi királyok által történt birtokbavétele, és mindenekelőtt ez a korszakalkotó esemény képezi történelmi fejlődésének alapját.¹

Az írott források, a törzsi helynevek és a magyar nemzetségek ösfoglalású szállásbirtokai alapján Györffy György arra következtet, hogy a honfoglaló magyarság 900-ig megszállta a Kárpát-medence síkságait és dombvidékeit, a Kárpátok felé mindenütt előrenyomult az erdős hegyekig, Erdélyben pedig megtelepedett a Mezőségen, a Szamos felső és a Maros középső vidékén. Bár számszerű adatok a helyben maradt népességre vonatkozóan – legálábbis ami Erdélyt illeti – nem ismeretesek, a magyarság számban jóval meg kellett haladja az itt talált szláv s egyéb néptörödékeket, mert ezek a 12. századra beolvadtak.²

A székelyek mondai hagyomány szerint a hunok maradványai, s már a honfoglalást megelőzően is itt éltek. Míg egyes történészek a mondai hagyományt tudományos módszerrel is igazolhatónak vélik, mások viszont nem értenek egyet ezzel. A székelyek eredetének kérdése körül régóta tartó vita azonban még nem tekinthető véglegesen lezártnak.

Okleveles emlékek és helynevek tanúsága szerint a 10–11. század táján az Árpád-házi királyok országának több különböző részén, főleg a gyeplíniak mentén lakó székelyeket Biharba, majd a Küküllők és az Olt vidékére – miután pedig a 13. században ezt a termékeny területet a királyi akarat folytán a szászoknak kellett átengedniök –, végül Erdély délkeleti részébe telepítették, ahol ma is élnek. Végleges lakóhelyükön feladatuk a Kárpátok vízválasztójáig kiterjesztett magyar gyeplíniak védelme volt. Hasonló feladatok ellátására jól bevált hagyományos nemzetségi szervezetüket a központi hatalom itt is tiszteletben tartotta: ebből alakult ki a székely székek területileg tagolt szerkezete. A hét széket egybefogó Székelyföld mint a vármegyéktől elhatárolt, egységesen székelylakta terület a 14–15. századtól kezdve széles körű önkormányzatot élvezett, a székelység a feudális Erdély rendi szervezetébe – a vármegyei nemesség és a szászok mellett – mint egyenjogú rendi nemzet (*Natio Siculorum*) épült be. Habár a rendiség eltörléséig ennek folytán a székelyeket külön „nemzet”-ként tartották számon, ez csak sajátos rendi jogállásukra utaló fogalomként értékelhető. A rendi válaszfalak ellenére sem volt soha kétséges, hogy a székelység etnikailag nem önálló nemzet, csupán a magyar nemzet egyik jellegzetes népi csoportja, amelynek legendás eredetmítosza magyar nemzeti tudattal párosult. Ettől eltérő felfogást egyedül az a ma már hitelét veszített elmélet képviselt, amely a székelyeket – meglepő ellentétben a történelmi valósággal – elmagyarosodott románoknak tartotta.³

A székelység bámulatos vitalitásának köszönhető, hogy a századok során rázúduló számos csapást kiheverve, újra és újra regenerálódva, napjainkban is a második legnagyobb összefüggő magyar néptömböt alkotja a Kárpát-medencében.

A NÉPESSÉG HÁRMAS ETNIKAI TAGOLÓDÁSÁNAK KIALAKULÁSA

A magyarság által lakatlanul hagyott erdős hegyvidékek benépesítése nem magyar népelemekkel a 12. század közepén vette kezdetét, ami idővel a népesség hármias etnikai tagolódásának kialakulásához vezetett.

A latin nyelvű oklevelekben eleinte különböző (*Teutonici*, *Flandrenses*, *Saxones*) nevekben említett, majd napjainkig általánosan *szászoknak* nevezett német bevándorlók első rajait II. Géza király (1141–1162) hívta be, a mai Nagyszében környékén s attól keletre, az Olt völgyében fekvő lakatlan területre (*desertum*) telepítve le őket.

A telepítésnek elsősorban gazdasági célja volt: a nagyrészt még erdővel borított területek meghódítása a mezőgazdasági művelés számára, a földművelő elem gyarapításával a mezőgazdasági kultúra fellendítése. Emellett a telepéseknek – miként a Kárpátok északi feljárója tövébe, Beszterce és Radna vidékére később betelepített németeknek, valamint a kun betörések által elpusztított Barcaságba behívott német lovagrendnek – határvédelmi feladatokat is el kellett látniok. A német lovagrendet önállósítási kísérletek miatt II. András király

hamarosan kiüzi az országból, de az általuk alapított települések (Brassó központtal) német lakossága visszamaradt.

A 13. században szászokkal népesítik be a Küküllők addig részben székelyek lakta vidékét is. Az újabb telepésekkel gyarapodó szászok részére, akik zömmel az ún. Királyföldön (Königsboden) összefüggő, zárt etnikai tömböt alkottak, II. András király *Andreanuma* (1224) széles körű autonómiát és különböző privilégiumokat biztosít. Ezt a királyi oklevelet jogos büszkeséggel nevezik a szászok „Goldener Freibrief”-nek, hiszen ez vetette meg a szászság egységes nemzetté fejlődésének alapját, s ebből alakult ki az Universitas Saxonum intézménye mint a szász nemzeti egység kerete. A szász nemzet – a vármegyei nemesség és a székely rendi nemzet mellett – egyenrangú részese lesz a három nemzet unióján alapuló erdélyi közhatalomnak, jelentős szerepet játszva Erdély politikai, társadalmi, művelődési és gazdasági életében.⁴

A *románok* erdélyi jelenlétének kezdetét illetően a historikusok és nyelvészek véleménye megoszlik. Az immár valóságos nemzeti ideológia rangjára emelt ún. „dák-román kontinuitás” elmélete ellentmondást nem tűrően vallja, hogy az őslakos dákok és az őket leigázó rómaiak keveredéséből keletkezett román nép kétezer éve megszakítatlanul él Erdélyben, s az utóbbi időben (főleg népszerűsítő munkákban) gyakran olvashatunk olyan pejoratív értelmű minősítéseket is, miszerint a térség minden más népe hódító, leigázó vagy betolakodó.⁵

A történelemírók és nyelvészek közül viszont sokan úgy vélik, hogy nincs kétségbevonhatatlan történelmi bizonyíték a dákok latinizálódási folyamatára, még kevésbé arra, hogy az alatt a csaknem egy évezred alatt, amely a római gyarmatosítók Dáciából történt kivonása (Kr.u. 271) és a 13. század között lepergett, Erdély területén valamely latin vagy újlatin nyelvet beszélő népesség élt volna.⁶

Az első hiteles oklevél, amely Erdély területén (pontosabban Fogaras vidékén) románokat említ, 1222-ből származik. Szórványos megjelenésük legkorábbi időpontja – későbbi oklevelekből következően – a 12. század legvégére tehető. Ioan Slavici román történész is csak a 13. század elejére teszi a románok mint nyugtalan hegyi pásztorok érkezését, megállapítva, hogy – a magyar, székely és szász lakossághoz képest – nem lehettek még sokan, mert egyébként több értesülésünk volna tetteikről és életükről.⁷

Írott források hiánya azonban nem zárja ki, hogy már a 13. század előtt is élhettek románok Erdélyben. Kniezsa István helynévelemzése alapján legkorábban a 11. század második felében tart lehetségesnek román települést Hunyad megyében.⁸

Makkai László az Erdély betelepülésére vonatkozó kérdésekre „a Déli Kárpátokban, Fogaras és Hátszeg vidékén talán már a 9. századtól ott élő románság” társadalmi helyzetéről nemrégén úgy nyilatkozott, hogy „ezek éppúgy privilegizált határőrök voltak, mint a székelyek”. Majd hozzáteszi: „Az 1290-es években az erdélyi közgyűléseken a magyarok, szászok és románok universitásáról (közösségéről) beszélnek, tehát ekkor a románok is szabad és privilegizált közösségnek számítottak.” Szerinte a katonai érdemeikért nemesi rangra emelt kenézek idővel „saját népük földesurai lettek, s az eredetileg velük azonos szabadságot élvező köznépet jobbgysorba taszították”.⁹

Az 1241. évi tatár betörés katonai tanulságait levonva, az uralkodók magas hegyi várak építésével szervezik meg a határok védelmét. Ezeknek a váraknak a környéke azonban mezőgazdasági művelésre alkalmatlan volt, a tatárdúlás következtében amúgy is megfogyatkozott számú, földműves életmódhoz szokott magyar és szász népesség áttelepítése kivihetetlennek látszott. Az új várakat környező hegyvidék dús legelői csak hegyi pásztor népnek biztosíthatnak megélhetést. Ez magyarázza, hogy a királyok az új várkerületeket a Balkánról észak felé vándorló román juhásztorokkal népesítették be.

Ha tehát elfogadjuk Makkai fentebb idézett véleményét, nyilván ezeknek a várkerületekben letelepített románoknak a soraiból kerülhettek ki azok, akik határőr-szolgálatot telje-

sítettek, úgyszintén bizonyára nagyrészt ők látták el a nem katonai jellegű várbeli szolgálásokat is. Emellett igen fontos feladatuk volt a várak környékén arra alkalmas gyenge minőségű földek megművelése, amelyek termékeivel nemcsak családjuk, hanem a várnépség ételmezéséhez is hozzájárultak. A katonáskodó és földművelő réteg aránya azonban nem becsülhető magasra, s így a románság jelentős részének fő foglalkozása továbbra is a pásztorkodás maradt. Állandó megtelepedésük viszont az eddigi nomád pásztorkodás transzhumáló pásztorkodássá alakulásához vezetett, ami annyit jelent, hogy a nyájat csak az őrzéssel és a tejtermékek készítésével foglalkozó férfiak kísérik a távoli legelőkre, míg otthon hagyott családjuk felnőtt férfi és női tagjai a földeket művelik, illetve a katonai szolgálót látják el. A kérdéssel kapcsolatos, ám további tisztázásra váró problémákat a legalaposabban, nagyobb történeti korszakot átfogva Traian Herseni és Corneliu Bucur elemzi.¹⁰

A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK ÉS ÖSSZETÉTELÉNEK ALAKULÁSA A 13–17. SZÁZAD KÖZÖTT

A román bevándorlás a 13. századtól kezdve csaknem öt évszázadon keresztül váltakozó intenzitással, de folyamatosan tartott. A 14. század közepéig még csak az amúgy is lakatlan hegysebeket és közvetlen környéküket népesítették be, de az erdélyi medence közepén a magyarság és a szászok összefüggő tömbjét nem szakították meg román települések. Az a szörnyű pestisjárvány, mely 1348–49-ben egész Európán végigpusztítva Magyarország és Erdély lakosságát megtizedelte, megnyitotta az utat a hegyvidéken kisebb veszteséget szenvedett s állandó bevándorlással gyarapodó románságnak a magyarok és szászok elnéptelenedett falvaiba. Az eddig egymás mellett élő, összefüggő nemzetiségű tömbök fokozatosan egymásba fonódó mozaikká alakulnak, magyar, szász, román falvak, kétnemzetiségű falvak tarkán változtatják egymást.¹¹

Nem kétséges, hogy a 13. század elejétől fogva jelen van már Erdélyben az újkori etnikai arculatát meghatározó három nagy népcsoport: a magyar (székely), a szász és a román. A 17. század végéig azonban a népesség számára és etnikai összetételére az eddig ismert források alapján csak különböző becslések révén lehet következtetni.

III. Endre király 1293-ban elrendelte, hogy a magánbirtokokról valamennyi románt egyetlen királyi uradalom, a székesi területére kell összegyűjteni, s ez arra utal, hogy a magánbirtokosok román telepéseit nem becsülhették sokra. Ennek alapján azonban az erdélyi románság lélekszámára csak akkor lehetne következtetni, ha ismernénk a királyi várak román népességének és az egyházi birtokokra királyi engedéllyel telepített románoknak a számát.

A legrégebbi forrásanyag az 1332–37. évi pápai tizedlajstrom, amely alapul szolgálhatna a római katolikus népesség (magyarok és szászok) számszerű megbecsüléséhez. A jegyzék név szerint felsorolja az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozó „egyházias falvak”-at és a fizetett tized mennyiségét. E szerint ebben az időben 586 katolikus templom (plébánosi székhely) állott Erdélyben, ebből 260 a hét megye területén, 163 a Székelyföldön s ugyanannyi a szász területen.¹² A pápai tizedlajstrom (bár abból sok egyházas hely kimaradt) részletes feldolgozása, adatainak a helytörténet, helynévelemzés és egyéb korabeli adatok alapján történő kiegészítése¹³ lehetővé tenné, hogy a 14. századi magyar és szász népterület határa, a települések nagysága s így Erdély magyar és szász népességének lélekszáma megközelítő pontossággal megállapítható legyen.¹⁴

Az értékes forrásanyag teljes feldolgozásának sajnálatos hiánya ellenére többen megkísérelték, hogy a plébániák számából vonjanak le következtetéseket a mögöttük álló népesség nagyságára.

Györffy György a székelyek számerejét becsülte meg a tizedlajstromra támaszkodva. A Székelyföld területén felsorolt 163 plébániához hozzáadja Orbaiszék 10 plébániáját, amely akkor a milkói kun püspökséghez tartozott, az összeírásból kimaradt. Majd figyelembe véve, hogy a plébániák több falu híveinek központjai voltak – minthogy akkor még nem volt minden falunak temploma –, a falu–plébánia arányt 2:1-nek véve megállapítja, hogy a 173 plébánia 346 falut képvisel. Átlagos lélekszámnak falunként 20 háznépet, 100 főt számolva, a székelyek 1332–37. évi lélekszámát 34 ezerre becsüli.¹⁵

A székelyek számát Bálinth Gyula is a tizedlajstromra támaszkodva igyekezett megállapítani, de fejtegetéseihez egyéb felderített adatokat is felhasznált. Elsősorban a Székelyföld akkor ismert 391 helységét veszi alapul, amiből arra a következtetésre jut, hogy a falu–plébánia helyes aránya 2,24:1. A falvankénti 20 háznép tekintetében Györffyvel egyező a véleménye, ellenben oklevélművek kutatásaira alapozott számításai szerint a székely családok átlagos családtagszáma 5,22 főnek felel meg. Így falunként 104,4 lelket számolva a 391 székely település népességét a 14. század elején 40–42 ezer főre becsüli.¹⁶

A két becslés eltérő eredményei arra figyelmeztetnek, hogy a katolikus települések számát megbízható módon csak úgy lehet megállapítani, ha részletes helytörténeti kutatások felderítik a tizedjegyzékekben felsorolt plébániákhoz tartozó, akkor fennállott településeket.

Bármilyen jelentős a pápai tizedlajstrom forrásértéke, a katolikus népesség nagyságának megbecslésére is csak egyéb történeti forrásokkal kombinálva alkalmas. De megoldhatatlan feladattal állunk szemben, ha a tizedfizetésre nem kötelezett, tehát a görögkeletiek (ortodoxok) által lakott települések számát akarnánk megállapítani. A kérdést bonyolítja az a körülmény is, hogy abban az időben az ortodox vallást követő románság még jobbára pásztorok életmódot folytatott, állandó falusi településeinek jó része csak a 14. században kezd kialakulni. Egy azonban bizonyos: a románok számerejét a pápai tizedlajstromok alapján nem lehet megbecsülni, s így tudományosan megalapozatlan minden olyan kísérlet, amely abból indul ki, hogy a tizedjegyzékekben nem szereplő valamennyi település lakossága mind ortodox vallású, tehát román volt.

Mégis a pápai tizedlajstromra támaszkodva kísérelte meg Ștefan Pascu, hogy kiszámítsa nemcsak a román települések számát, de ezen is túlmenően: a katolikus és görögkeleti (ortodox) lakosság számát.¹⁷ Szerinte a pápai tizedjegyzékek Erdélyben 549, a későbbi Bánságban (Arad megyével együtt) 206, a Körösvidék és Máramaros területén 199 plébániát sorolnak fel, összesen tehát 954-et. A továbbiakban mégis „körülbelül” 1100 katolikus plébániával számolva okfejtése a következő: ezen a területen akkor 2600 település létezett, de ebből csak 1100 lévén a katolikus települések száma, következésképpen 1500 település lakossága nem lehetett más, mint ortodox vallású, tehát többségében román. Településenként átlag 200 lelket számolva, végül is arra a következtetésre jut, hogy már a 14. század elején 200 ezer (40%) római katolikussal szemben 300 ezer (60%) volt az ortodoxok száma.

Pascu következtetéseit olyan adatokra építi fel, amelyek ellenőrizhetetlenek. Felderítetlen még az a kérdés, hogy azon a területen, amelynek földrajzi határait sem írja körül pontosan, a 14. század elején hány és milyen jellegű település állott.

Mindettől eltekintve, Pascu számítási módszere is megtévesztő, amikor a plébániák számát egyenlőnek veszi a települések számával. Láttuk ugyanis, hogy egy-egy plébánia hatásköre több falura terjedt ki. Györffy nyomán a falu–plébánia arányt csak 2:1-nek véve az 1100 plébánia 2200 katolikus települést képvisel. Így számolva a 2600 településből már csupán 400 vélelmezhető ortodox lakosságúnak, s így Pascu elmélete szerint is 80 ezerre, tehát 15%-ra tehető az ortodox románok száma a 440 ezer katolikussal szemben.

Bár nem volna talán megoldhatatlan feladat, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag feldolgozása alapján Erdély 14. századi etnikai viszonyairól a valóságot legalább megközelítő képet kaphassunk, az azonban bizonyos, hogy a kutatások eddig feltárt eredményei erre nem nyújtanak lehetőséget.

A 15–16. század fordulóján készült összeírások a székelyek és a szászok számáról elég megbízhatóan tájékoztatnak.

A székelyek számának megbecsülésével kapcsolatban Szabó István figyelembe vette egyrészt, hogy az 1602-ben készült összeírás szerint a 6 belső székben (Aranyosszék nélkül) a székely családok száma 9654 volt, másrészt hogy a fegyverforgatásra alkalmas székely had a 16. század derekán még 12 500 főből állott. Bár éppen ez idő tájt a székelyeket sok csapás, öldöklés, elvándorlás sújtotta, a Székelyföld népessége a 15–16. század fordulója körül – az imént említett összeírásból kimaradt aranyosszéki székelyekkel együtt – mérsékelten számítva is kb. 11 ezer családot, a szokásos 5-ös koefficienssel 55 ezer főt számlálhatott.¹⁸ A magunk részéről azonban az 5-ös szorzószámot, a székelyek bő gyermekáldására tekintettel, a valóságosnál alacsonyabbnak véljük, s így a székelyek számát túlzás nélkül 70 ezerre becsülhetjük, semmiképpen se kevesebbre a szászokénál.

A szászokról a 16. század elején készült összeírás eredményeit Fr. Schuller közli.¹⁹ Eszerint a szászok lélekszáma 68 260 volt, ebből 21 080 a hét szász városban, 47 180 pedig 190 faluban. Megjegyzendő, hogy az összeírás nem terjedt ki a megyei területen lévő mintegy 40–50 szász falura. Figyelembe véve azt is, hogy a falvakban összeírt családoknál csak 4-es szorzószámot alkalmaztak, a szász lakosság száma valószínűleg elérte a 70 ezret. Sőt Bakács István szerint valójában 80 ezerre tehető.²⁰

A korabeli Magyarország megyei lakosságának számára Szabó István mindenekelőtt az 1494–95-ös évekből fennmaradt királyi számadásokban az adózás alapjául szolgáló jobbágyporták (helyesebben adóporták) vármegyéenként összegezett számából kiindulva következtetett, a hiányzó 14 megye adatait becsléssel pótolva. Majd a porták számából a „háztartások” számára következtetve, ezeket 5-ös koefficienssel személyszámra váltotta át, más források alapján becsülve meg a portális adót nem fizető zsellérek, földesúri cselédek, nemesek számát. Végül külön felmérte a portális adó alá eső 63 megyén kívül élő kiváltságos népelemeket, így a székelyek és a szászok mellett a jászkunok, valamint a királyi szabad és bányavárosok népességét is. A társadalmi rétegek számszerű vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 15–16. század fordulóján Magyarország népessége 3,5–4 millió között mozoghatott.²¹

A fenti számban kiiktathatatlanul benne foglaltatik Erdély is, mely akkor a magyar királyság szerves részét képezte. Tekintettel arra, hogy mind a hét erdélyi megye (Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Doboka, Kolozs, Fehér, Torda, Hunyad) adóportáinak számára vonatkozó adatanyag hiánytalanul fennmaradt s a székelyek és szászok számáról is megbízható adataink vannak, nem volna akadálya, hogy hasonló módszerrel Erdély népességének számát külön is meg lehessen becsülni.

E bonyolult feladatot Mályusz Elemér sem oldotta meg, aki csupán abból kiindulva, hogy a hét erdélyi megyében 31 090 jobbágyportát írtak össze, e megyék lakosságának számát 300 ezerre becsülte. Véleménye szerint a megyei porták egyharmadának népessége lehetett román, így a románságot 100 ezer, a magyarságot 200 ezer főre becsüli. Becslését a katolikus és a görögkeleti ortodox papság arányára alapozza. Minthogy 1495-ben a király „Erdély valamennyi megyéjében élő oláh papok” adóját elengedvén, 283 forintnak az adóösszegeből való levonását hagyta jóvá – ebből arra következtet, hogy 283 görögkeleti román pap élhetett Erdélyben. Ismerve a görögkeleti egyház életének jellemző vonását, hogy lehetőleg minden faluban igyekezett papot tartani, a 283 görögkeleti pap mögött ugyannyi falu állhatott.²² Ezzel szemben, mint láttuk, a katolikus plébániák mindenkor több falunak, kerületnek voltak a központjai, ezért a pápai tizedjegyzékben a megyei területen felsorolt 260 plébánia legalább 520 falut jelentett. Minthogy pedig számuk másfél évszázad alatt bizonyára még emelkedett, a két szám arányából levont következtetés logikusnak tűnik. A székelyek és a szászok számát a fentebb ismertetett összeírások alapján véve figyelembe, egész Erdély 15. század végi népessége Mályusz becslése szerint a következőképpen oszlott meg.²³

Magyar	200 000	47%
Székely	55 000	13%
Szász	70 000	16%
Román	100 000	24%
Összes népesség	425 000	100%

Erdély népessége a 16. század végére – Bakács István becslése szerint – 700 ezer főre emelkedett.²⁴ Ez száz év átlagában mintegy évi 0,5%-os szaporodásnak felel meg. A népesség természetes szaporodására kedvezően hatott, hogy Erdély a század végéig viszonylagos békében és nyugalomban élhetett. A természetes szaporodás mellett a népességyarodás nem jelentéktelen forrását képezte a bevándorlás. A török hódítás balkáni előnyomulása következtében a románság tömegesen húzódik át a Kárpátok túlsó oldaláról a még egyelőre nyugodtabb életet biztosító Erdélybe, s így kívülről állandó erősítést kapva az etnikai erőviszonyok fokozatosan a javára tolódnak.

A mohácsi csatavesztés után önálló állami életének útjára induló Erdély állapotáról kitűnően tájékoztat a kor egyik legműveltebb történetírója, az Európa tudós köreiben nagy tekintélynek örvendő Verancsics Antal.²⁵ *De situ Transsylvaniae...* című művében szemléltetően írja le Erdély földrajzi fekvését, éghajlatát, változatos tájait, földjének termékenységét, terményeinek bőségét, nyájai sokaságát. Dicséri borait, amelyek kitűnőbbek a campaniai vagy falernumiakénál, mindenfajta gyümölcssei pedig sem ízben, sem bőségben nem maradnak az itáliaiak mögött, földje mélyén arany, ezüst, só, vas, ólom bőségesen rejlik.

Felsorolja, hogy Erdélyt „háromféle nemzet lakja: székelyek, magyarok és szászok” – majd így folytatja: „hozzájuk kell tennünk azonban az oláhokat is, akik száma ezek [ti. a székelyek, magyarok vagy szászok] akármelyikével könnyen egyenlő lehet...” („Natio eam triplex incolit: Siculi, Hungari, Saxones, adiungam tamen et Valacchos, qui quamlibet harum facile magnitudine aequant...”) Eszerint a románok száma talán valamivel meghaladhatta a népesség egynegyedét.²⁶

Részletesen jellemzi az erdélyi nemzeteket a következőképpen:

A székelyekről megállapítja, hogy „utódokban termékeny nép, úgyhogy ma csaknem 30 ezer embert tud fegyverbe állítani, ha nem vonják el a házaik védelmére szükséges férfiakat. Földet művelnek, a legjobb méneseket legeltetik, terményekben bővelkednek.”

„A magyarok, akik közt sok a nemes, földjeiket kitűnően művelik, nem városokban laknak, hanem faluszerűen, várakban és házakban. Részt vesznek az állami életben, műveltebb erkölcsökre törekszenek. Ez a nép harcban a legbátrabb, hazája megvédésében félelmet nem ismer.”

„A szászok igen szorgalmasak, dolgozók, leginkább kereskedéssel és mindenfajta iparral foglalkoznak. Olyan buzgók az épületek emelésében, a földművelésben és a szőlőművelésben, hogy Erdélynek annál a részénél, amelyet a szászok laknak, nincs ma szebb vagy termékenyebb.”

„Bár ilyen különböző nemzetek lakják ugyanazt a földet, csodálatos egyetértésben élnek egymással. Ha néha civakodnak is, ami testvérek között is megesik, mikor külső ellenség támad, újra kibékülnek, hogy csodálatos ügyességgel és okossággal megvédelmezzék magukat és az övéiket.”

A románokról azt írja, hogy többnyire „a magyarok jobbágyai, saját településeik nincsenek, hanem az egész országban elszórtan, nyájikkal hegyekben és erdőkben rejtőzködve nyomorúságosan folytatják életüket”. („Caeteri plebei omnes Hungarorum coloni et sine propriis sedibus, sed sparsi hinc inde per totum regnum, rari in apertis locis incolae, montibus ac sylvis plaerumque cum suo pecore pariter abditis sordide vitam ducunt.”)

Míg a székelyeket, magyarokat és szászokat talán túlzottan is dicséri, a románok társadalmi helyzetét és szerepét az ország gazdasági életében tévesen ítéli meg. A románok jelentős része ugyanis ebben a korban transzhumáló pásztor volt, ami együtt járt – miként erre már fentebb utaltunk – állandó településeik kialakulásával. A gyapjú és a tejtermékek értékesítéséből származó jövedelmük gyakran egyes jobbágyrétegeknél is magasabb életszínvonalat biztosított számukra, s így túlzás életük „nyomorúságáról” beszélni. Emellett a gyapjútermelés révén, mely az erdélyi posztóipar nélkülözhetetlen nyersanyagát képezte, az ország gazdasági életének Verancsics által magasztalt virágzásához is hozzájárultak. Kétségtelen, hogy egyre gyarapodó számban voltak köztük jobbágyok is, ám nemcsak a magyarok, hanem a szászok, sőt a románok (a nemesi rangra emelt kenézek) jobbágyai, akik mint földművelők jobbágyfalvakban megtelepedve éltek. A román társadalomszerkezet tehát jóval differenciáltabb volt, mint ahogy Verancsics leírja. Az általános képhez az is hozzátartozik, hogy a magyarság jelentős része is jobbágysorban élt, ugyanakkor a románok között is voltak már nemesek.²⁷

Verancsics leírásából egy gazdag Erdély képe tárul elénk, amelyben virágzott a mezőgazdaság, bányászat, ipar, kereskedelem, fejlődtek a városok. Egy olyan Erdély képe, amelyet még nem dúltak fel háborús pusztítások.

Verancsics meglátta már a fenyegető veszélyt is, amikor megjegyzi, hogy „a hegyeken túlról és Moldvából minden oldalról szorongatják és támadják a tatárok és törökök, úgyhogy Erdély hajszálon függ...”.

Valóban, a 16–17. századforduló körül már megkezdődik Erdély romlása. A Báthori Zsigmond ingatag politikája következtében gazdátlanra vált ország lakosságát előbb Mihály vajda, majd Basta csapatai, román, rác, vallon, hajdú egymással versenyezve, éveken át hajmeresztő kegyetlenséggel irtották. A földek műveletlenül maradtak, úgyhogy az életben maradottakat az éhínség, majd a pestis tizedelte meg. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemsége idején fél évszázadig nem járt ellenséges had Erdélyben, az ország újjáépül, gazdaságilag megerősödik, a tudomány és művelődés fellendül. Erdély népi erői növekednek. A békés korszaknak véget vetett II. Rákóczi György 1657. évi szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata. A betört török–tatár martalócok, a két vajda seregei négy éven át rabolják, égetik az országot, gyilkolják, rabságra hurcolják a lakosságot. A pusztulás főként a magyarságot sújtotta. A szászokat fallal övezett városaik védték, a románok nagyobb tömege még a természetes védelmet nyújtó erdős hegyekbe húzódként, a székelyek is a havasokba menekülhettek. A hét megye nyílt vidékein, a hadak útjában fekvő jobbágyfalvak elpusztult magyar parasztságának helyére a hegyekből leszálló románok telepednek. E hatalmas pusztulás nyomán Erdély népességének jelentős fogyatkozása következett volna be, ha egyidejűleg nem fokozódik a román bevándorlás. Míg az összes népesség a 17. század végén valószínűleg nem volt nagyobb, mint egy évszázaddal korábban, a gyarapodó románság számaránya egyes feltevések szerint a századforduló tájáig mintegy 7–8%-kal emelkedhetett.²⁸

Így valószínűleg közel járhatott a valósághoz Vasile Lupu moldvai vajda, amikor 1650 táján azt írta a szultánnak, hogy Erdély népességének már több mint egyharmada román.²⁹

Noha egyes korabeli szerzők, mint például Georg Kreckwitz, a románokról általában mint nomád pásztorokról írnak,³⁰ ez még az újabban bevándorlók vonatkozásában is csak részben fedi a valóságot. A régebben megtelepedett románok már a társadalom minden rétegében megtalálhatók: transzhumáló pásztorok, jobbágyok, zsellérek, szabadparasztkok, kézművesek, kereskedők. A hagyományos román társadalomszerkezeti formák felbomlását mindennél meggyőzőbben jelzi beilleszkedésük a nemesi társadalomba. A román nemescsaládok száma már a 15. században is elég jelentős volt. A fejedelmek egész sorománt nemesítettek meg, elsősorban Kővár vidéken, Fogarasban, de a belső Erdélyben is. Hunyadban, Máramarosban a román nemesek, nemesparasztkok tömege élt. A nemesi rangra

emelt románok közül többen az ország vezető rétegébe emelkednek. A gyarapodó román értelmiség fokozatosan alkalmazkodott ahhoz az életformához, amelynek európai színezetét Erdély politikai nemzetei határozták meg évszázadokra visszamenően.³¹

Az eddig feltárt források, amelyeket fentebb bemutatunk, nem szolgálhatnak támpontul, hogy a 16–17. századi Erdély etnikai csoportjainak számát vagy számarányát a tárgyilagosság igényével lehessen megbecsülni. Ennek érdekében további kutatásokra volna szükség. Vasile Lupu idézett jelentése alapján csak az bizonyos, hogy a románság számereje a 17. század közepén a népesség egyharmadánál nagyobb még nem lehetett.

NÉPNÖVEKEDÉS ÉS AZ ETNIKAI VISZONYOK MÓDOSULÁSA A 18. SZÁZADBAN

A történeti demográfia forrásai a 18. századtól kezdve egyre gyarapodnak. A század eleje óta különböző célokból és szempontokból végrehajtott összeírások, bár gyakran a népesség csak bizonyos rétegeit vagy csoportjait vették számba, többé-kevésbé megbízható számadatokat szolgáltatnak, amelyekre támaszkodva már nagyobb biztonsággal következtethetünk Erdély népességének nagyságára, nemzetiségeinek számbeli erejére.

Éppen nemzetiségi vonatkozásban tapasztaljuk azonban, hogy néha tévesek, ellentmondásosak azok a következtetések, amelyeket egyes szerzők a forrásanyag alapján levonnak. Megbízható, a valóságot megközelítő kép feltárását csak a nacionalista elfogultságtól mentes, tárgyilagos kutatástól remélhetjük.

Ebben az összefüggésben elsőként Jancsó Benedek³² megállapításait elemezzük, aminek fő oka az, hogy neves történészek is sokáig általában az ő adatait használták. Jancsó becslése szerint 1700-ban Erdély 500 ezer főnyi népessége nemzetiség szerint így oszlott meg: 150 ezer magyar (a székelyekkel együtt), 100 ezer szász, 250 ezer román. Jancsó csupán a románok vonatkozásában hivatkozik forrásra, éspedig a románság katolizálása érdekében buzgólkodó jezsuitáknak 1701-ben a római Szentszékhez küldött jelentésére. Ez szerinte a románok számát 200 ezerre becsülte. Bizonyára Jancsó is tudta, hogy a jezsuiták számadata nem pontos összeíráson alapult, talán ezért látta indokoltnak, hogy a románok számát 250 ezerre egészítse ki. Miként azonban David Prodan³³ helyesen mutat rá, a jezsuiták csak az „unitusok” számáról tettek jelentést, ebben a számban tehát nem foglaltak benne azok a románok, akik az uniót elutasítva, továbbra is az ortodox egyház hívei maradtak.

Ezek szerint Jancsónak a jezsuiták jelentésére támaszkodó becslése a románok lélekszáma tekintetében sem érdemel hitelt. A magyarokra és a szászokra vonatkozó becslését semmivel nem dokumentálja. Láttuk azonban, hogy Mályusz Elemér nem eshetett túlzásba, amikor a magyarok számát (a székelyekkel együtt) a 15. század végén 255 ezerre becsülte: így képtelenség feltételezni, hogy számuk két évszázad alatt csaknem százezerrel fogyott, amikor a szászok 30 ezerrel szaporodtak.

Még szemléltetőbben kimutatható Jancsó tévedése, ha az összes népesség általa 500 ezerre becsült lélekszámát más, megbízhatóbb becslési adatokkal vetjük egybe. Erdély népessége – Mályusz becslése szerint – már a 15. század végén elérte a 425 ezret, ezek szerint tehát kétszáz év alatt a gyarapodás mindössze 75 ezer lenne, alig 18%-os. Ezzel szemben a népesség 1720. évi nagyságát Acsády Ignác, mint alább ismertetjük, 806 ezerre becsülte, így Jancsó adata alapján számítva a 20 év alatti szaporulat 306 ezret (61,2%) tenne ki, ami 3,06% körüli évi átlagnak felel meg. Az eredmények tehát mind a két összevetés alapján irreálisak, és arra utalnak, hogy közelebb járhatott a valósághoz Bakács István, amikor Erdély 1700 körüli népességét 700 ezerre becsülte.³⁴ Kétségtelen tehát, hogy Jancsó becslése sem az összes népesség, sem nemzetiségi összetétele vonatkozásában nem fogadható el.

A török hódoltság megszűnte utáni Magyarország népességének meghatározását először Acsády Ignác kísérelte meg 1896-ban megjelent munkájában.³⁵ Számításainak alapját

az 1715., illetve az ezt helyesbítő 1720. évi összeírás képezte, melynek során az adófizető háztartásokat vették számba. Minthogy igen sok volt az adót nem fizető s így az összeírás alól mentesítettek száma, Acsády sok becslésre volt utalva. Területileg az összeírás nem terjedt ki az anyaország katonai igazgatás alatt álló déli megyéire és Erdélyre sem. A becsléssel kiegészített adatokra támaszkodva Acsády Magyarország és Erdély 1720. évi lakosságának együttes számát 2 millió 582 ezer főben határozta meg.

Acsády becslésének téves voltát csak évtizedek múltán kezdték felismerni a történeti demográfia kutatói, sajnos azonban addig az ő téves adatai képezték a történeti és statisztikai tanulmányok egész sorának egyetlen, megdönthetetlennek vélt forrását. Elsőként 1938-ban Barsy Gyula, legutóbb pedig 1957-ben Dávid Zoltán és Acsády György vette kritikai elemzés alá Acsády Ignác megállapításait. Dávid Zoltán³⁶ alapos és meggyőző érvek felsorakoztatásával 4 millióra becsüli Magyarország és Erdély 1720. évi népességét. Lényegileg ezt a megállapítást fogadja el Pápai Béla mint alsó határértéket.³⁷

Erdély 1720. évi népességét Acsády Ignác 806 ezerre becsülte azzal a módszerrel, hogy egy 1721-ből fennmaradt összesítést összevetett az 1698, 1713, 1720, 1723, 1724, 1727. és 1733. évekből származó részletes adóösszeírásokkal. Ezt az eredményt, ellentétben az anyaországra vonatkozó becslési eredménnyel, Dávid Zoltán a későbbi adatokkal történt egybevetés alapján „meglepően jó”-nak mondja.³⁸

Acsády számításokat végzett a népesség nemzetiségi megoszlására vonatkozóan is, az adóösszeírások igen hiányosan fennmaradt névjegyzékeiben felsorolt családnevek elemzése alapján. Közölt eredményei azonban korántsem tekinthetők megbízhatóknak, ezért ismertetésüket feleslegesnek tartjuk.³⁹

Erdély 18. század eleji etnikai viszonyaira vonatkozóan Jancsó Benedek és Acsády Ignác becslései éppen úgy megbízhatatlanok, mint ahogy dokumentálatlan David Prodan⁴⁰ feltevése is, miszerint Erdélyben a románok abszolút többsége 1700–1730 között alakult ki.

A 18. századtól kezdve a románság már politikai tényezőként is jelentkezik az erdélyi közéletben. A vallási unió hatásaként a semmiből létrejön egy vékony, de felkészült értelmiségi réteg, amely megfogalmazza a román nacionalizmus lényegében dákoromán tartalmát és követeli, hogy a román nép ismertessék el negyedik, egyenrangú nemzetnek. Követelésének alátámasztására hivatkozik egyrészt arra, hogy a románság mint az egykori római gyarmatosok leszármazottja Erdély legrégebbi népe, másrészt arra, hogy már a népesség többségét képezi.

A román többség bizonyítékául általában arra a három összeírásra szoktak hivatkozni, amelyeket a román szakirodalom következetesen „román összeírások” megjelöléssel vitt be a köztudatba, ezzel azt a látszatot keltve, mintha azok etnikai összeírások lettek volna. A valóság azonban az, hogy az összeírások célja nem az etnikai, hanem csupán a vallásfelekezeti viszonyok felderítése volt, nevezetesen azt a kérdést kívánták tisztázni: milyen eredményeket ért el a vallási unió, illetve hol és milyen mértékben maradt sikertelen. Ezt a körülményt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az összeírások forráskritikai értékelésénél. A két görög rítusú egyház híveinek táborában, bár kétségtelenül a románok alkották a többséget, voltak görögök, szerbek, cigányok stb., de ez utóbbiak számát nem tisztázták. Az összeírókat csak az érdekelte: „unitus – nonunitus”? Ha az etnikai viszonyokat kívánták volna számba venni, akkor egyidejűleg össze kellett volna írni a magyarokat, németeket, zsidókat és egyéb nemzetiségűeket is. Ez azonban nem történt meg. Az összeírások eredményei alapján tehát legjobb esetben is csupán a románok lélekszámára következtethetünk, de számarányát megállapítani vagy éppen a románság abszolút többségét bizonyosnak tekinteni mindaddig képzelenség, amíg nem ismerjük az összes népesség, illetve a többi nemzetiségek nagyságát.

Adataik kiértékelése előtt meg kell jegyeznünk, hogy mind a három összeírás kiterjedt az akkor Erdélyhez tartozó Partiumra is (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyék, valamint Kővár vidék), s így az alábbi adatok – az eddigiektől eltérően – ezzel együtt értendők.

Az első összeírás 1733-ban készült. Az erdélyi országgyűlés, tisztázni kívánván a váltságba került vallási unió helyzetét, elrendelte, hogy mind a gubernium, mind az unitus román püspök írassa össze az országban élő unitus és ortodox híveket. Klein püspök a papjai segítségével elkészített összeírást még ugyanabban az évben átnyújtotta az országgyűlés főbiztosának, s ennek anyagát tette közzé 1898-ban Nicolae Togan a Brukenthal-múzeumban őrzött kézirat alapján.⁴¹ Felsorolja az összes helységeket, szám szerint 2078-at, amelyekben úgymond románok laktak, még azokat is, ahol csak 1–2 román családot találtak. Az összeírás végeredménye a következő: a papok száma 2743 (2255 unitus, 486 ortodox, 2 ismeretlen vallású), a családok száma 85 550. A papokat is családosoknak számítva, ez összesen 88 293 család, az 5-ös szorzószám alkalmazásával tehát 441 465 személy.

Az összeírásból kimaradt a Barcaság és Brassó városa, ahol a románság a gazdag görög kereskedők hatására is töretlenül az ortodoxia híve maradt. Ezek adatait 1972-ben H. Chircă közölte a nagyszebeni állami levéltárban megtalált kézirat alapján, amely a gubernium által végzett összeírás anyagát tartalmazza. Eszerint itt 2307 ortodox családot írtak össze, ami az 5-ös koefficienssel 11 535 lelket jelent.⁴²

A Klein-féle összeírás eredményéhez hozzászámítva a barcasági adatokat, mindössze 453 ezerre tehető a görög katolikusok és görögkeletiek lélekszáma.

A következő, ugyancsak vallásfelekezeti kritériumok alapján készült összeírást 1750-ben P. Aron görög katolikus püspöki vikárius hajtotta végre, papsága közreműködésével. Ez alkalommal a családfők mellett a családtagok számát is összeírták, amint erre L. Moldovan utal.⁴³ Az összeírás eredményeit Augustin Bunea⁴⁴ 1901-ben tette közzé, a községsoros adatokat ekképpen összegezve: a községek száma 1900 (ebből unitus 1887), a templomok száma 1718 (ebből unitus 1704), a papok száma 2130 (ebből unitus 2100), a kántorok száma 843. Végül a lélekszámot így összegezi:

Unitusok a községi felsorolás szerint	533 657
Unitusok a hunyadi esperességben kb.	10 000
Összes unitusok	543 657
Nonunitusok az összeírás szerint	4 065
Nonunitusok a Barcaságban kb.	21 000
Lélekszám mindössze	568 722

Reálisabb volna az egybevetés az 1733. és a későbbi 1760–62. évi összeírások eredményeivel, ha a lélekszám mellett ismernénk az összeírt családok számát is, de Bunea erről nem tesz említést.

Buccow báró erdélyi főhadiparancsnok rendeletére 1760–62-ben harmadszor is összeírják az unitus és ortodox egyház híveit (a továbbiakban erre – későbbi román szerzők nyomán – mint 1761-es összeírásra hivatkozunk). A rendelkezés szerint egyszerre két összeírást kellett végezni (mint ahogy 1733-ban is): az egyiket a politikai hatóságok, a másikat az unitus papok közreműködésével, hogy egyiket a másikkal kiegészíteni és ellenőrizni lehessen. Virgil Ciobanu⁴⁵ a politikai hatóságok által végzett összeírás alapján a következő összesített számadatokat közli:

Ortodox család	126 652
Unitus család	25 164
Ortodox pap	1 380
Unitus pap	2 238
Összes család	155 434

Ez a szokásos 5-ös koefficienssel szorozva 777 170 lelket jelent.

Ezzel szemben J.M. Ballmann ugyanezen összeírás eredményét így összegzi:

	Családok	Lélekszám	Papok	Kántorok
Erdély a Barcaság nélkül	140 866	547 243	2 858	2 719
Barcaság 1765. évi összeírás	3 859	13 934	49	?
Erdély összesen	144 455	561 177	2 907	2 719

Amikor Ballmann a családok száma mellett a lélekszámot is közli, egyúttal rámutat arra, hogy egy családra még 4 lélek sem esik (számításunk szerint csupán 3,88).⁴⁶ Ennek alapján csak arra következtethetünk, hogy az összeírás során nemcsak a családok számát, de párhuzamosan a lélekszámot is számba vették. Erre utal L. J. Marienburg⁴⁷ és Benkő József⁴⁸ közlése is, akiknek adatai pontosan egyeznek a Ballmann által közölt lélekszámmal (figyelmelen kívül hagyva a Barcaságot).

Virgil Ciobanu szerint az összeírt családok száma csaknem 11 ezerrel több, mint amennyiről Ballmann tájékoztat. Részben ennek folytán, részben annak következményeként, hogy Ciobanu a lélekszámot csupán az összegezett családszám alapján 5-ös koefficiens alkalmazásával számította ki, az általa jelzett lélekszám is kerekén 216 ezerrel meghaladja a Ballmann szerint az eredeti összeírásokban feltüntetett lélekszámot.

Ballmann hivatkozik még egy 1772. évi összeírásra is, amely szerint 558 076 nonunitus, 119 230 unitus, összesen tehát 677 306 lelket vettek számba, de megjegyzi, hogy ebben benne foglaltatnak a görögök és a cigányok is.⁴⁹ Eszerint 1772-ben még mindig száz-ezerrel kevesebb lett volna a két görög rítusú egyház híveinek száma, mint amennyit Ciobanu az 1761-ben összeírt családok száma alapján kimutatott.

Azok az ellentmondások, amelyek Ciobanu és Ballmann adatai között nyilvánvalóak, csak az összeírás egyházi és civil anyagának egybevetése, alapos elemzése útján küszöbölhető ki. Addig azonban Ciobanu számításainak hitelessége jogosan vitatható.

A három összeírás eredményeit állítja egymás mellé és elemzi Natalia Giurgiu⁵⁰ az alábbiak szerint:

	1733	1750	1761
A helységek száma	2 078	1 916	2 284
A templomok száma	?	1 734	1 868
A papok száma	3 028	2 148	3 618
Lélekszám	462 465	579 227	777 170
Átlagos lélekszám helységenként	223	302	320

Giurgiu nem okolja meg, miért teszi az 1733. évi lélekszámot 9 ezerrel, az 1750. évi lélekszámot pedig kerekén 10 ezerrel magasabbra, mint ahogy N. Togan, illetve A. Bunea fentebb ismertetett közléseiből láttuk, bár tanulmányának forrásaként ezekre hivatkozik. Miután az eltérés alig haladja meg a 2%-ot, fogadjuk el Giurgiu adatait, melyek alapján a tényleges gyarapodás üteméről az alábbi kép nyerhető:

Időköz	Év	Összes gyarapodás		Évi átlagos gyarapodás	
		Szám	%	Szám	%
1733–50	17	116 762	25,2	6 868	1,33
1750–61	11	197 943	34,2	17 995	2,70
1733–61	28	314 705	68,1	11 240	1,87

Giurgiu csak az utolsó összeírás eredményeit tekinti hitelesnek, a két előző összeírás adataiban azonban kételkedik: eredményeit csupán minimális adatként értékeli, mert véleménye szerint az összeírásokból sok román kimaradt. Figyelembe véve azt, hogy Erdély összes népességének évi átlagos szaporodási üteme ebben az időben csak 0,6% körül mozgott, túlzottnak tartja ugyan a románság gyarapodási ütemét (évi 1,87%), de ezt mégis megmagyarázhatónak véli a románság nagy szaporaságával.⁵¹

Bár sokan kételkedtek az összeírások adatainak hitelességében, az ezzel kapcsolatban felvetődő megannyi tisztázatlan kérdés közül csak néhány fontosabbra kívánunk rámutatni.

Mindenekelőtt nem téveszthető szem elől, hogy az összeírások anyagát csak mint *valásfelekezeti* statisztikát értékelhetjük, de semmiképpen se tekinthetjük *nemzetiségi* statisztikának. A két görög rítusú egyház híveinek tábora és a románság közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. A görögök, szerbek, bolgárok kiiktatása csaknem megoldhatatlan feladat, ám viszonylag csekély számuk miatt gyakorlatilag amúgy is elhanyagolható.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a jelentékeny számú cigányokat, akiket az összeírások vallási kritérium alapján a románokkal együtt vettek számba (bár ritkán találunk erre határozott utalást), és az összeírások végeredményeiben megkülönböztetés nélkül mindig mint románok jelentkeznek. Egyedül Nicolae Togan az, aki *Româniî din Transilvania la 1733* című munkájában néhány községi adatnál mégis feltünteti: „Zingari”. Így például Szeben-külvárosban (Suburbium Cibiniense) 80, Disznód községben 12 család szerepel „Zingari” megjelöléssel, amellet a 180, illetve 8 család mellett, amelyek etnikailag nincsenek megkülönböztetve.⁵² Annak ellenére, hogy a Togan által cigánynak jelzett családok száma még a kétszázat sem haladta meg, valójában minden bizonnyal jóval többen lehettek, amire a későbbi adatok alapján következtethetünk. L. J. Marienburg szerint a cigány családok száma 1772-ben 7718 volt, közülük több mint a fele vándorcigány (Zeltbewohner), azonban megjegyzi: vajon ki tudná ezeket megszámlolni? 1791-ben már 11 610 cigány családot tartottak számon,⁵³ J. Leonhard nyomán J. Benigni 1786-ban 60 ezerre, M. Lebrecht 1794-ben 62 ezerre teszi a cigányok lélekszámát.⁵⁴ J. M. Ballmann rámutat arra, hogy a cigányokat rendszerint hozzászámítják a románokhoz, akiknek a vallásához tartoznak: „Die Zigeuner werden gewöhnlich mit den Walachen, zu deren Gottesdienste [...] sie sich überall halten, zusammengezählt”, majd megállapítja, hogy a románok és a cigányok kb. 1/5 része az unitus egyház híve, de a legtöbb román és cigány, valamint a görögök az ortodox egyház hívei.⁵⁵ A. Bielz szerint „die griechisch-katholischen und orientalischen Christen fast sämtlich der walachischen Nation angehören. Auch die Zigeuner zählen sich je nach ihrem Aufenthaltsorte meist zu einer dieser beiden Konfessionen” – hozzátéve: „die Zigeuner sprechen mehr die walachische als ihre eigene Sprache”.⁵⁶ Még az 1850. évi népszámlálás hivatalos kiadványában is azt olvassuk, hogy a cigányok inkább a román nyelvet beszélik.⁵⁷

Kétségtelen, hogy a 18. században és csaknem a 19. század dereka tájáig a cigányok nemcsak vallásilag, de nyelvileg is a románsághoz csatlakoztak. Ez természetes következménye annak, hogy Havaselvéről vándoroltak be, ahol évszázadokig együtt éltek a románokkal, s ott vették fel a görögkeleti vallást is. A cigányok azonban, szoros vallási és nyelvi kapcsolataik ellenére, etnikailag nem számíthatók a románokhoz. Az ún. román összeírások eredményeiből tehát le kell vonni a cigányok valamiképpen megbecsülhető számát, és csak az ily módon csökkentett értékek fejezhetik ki a román etnikum számerejét. Hasonló prob-

lémákkal találkozunk a későbbi összeírások során is mindig, amikor a népességet vallási vagy nyelvi kritériumok alapján veszik számba.

Az a körülmény, hogy 1733-ból és 1761-ből csak a családszámokat, 1750-ből pedig csupán a lélekszámokat ismerjük, lényeges hibaforrást képezhet az eredmények kiértékelésénél. Kérdés ugyanis, hogy a lélekszám kiszámítása az 5-ös koefficienssel reális-e. Láttuk már, hogy Ballmann szerint 1761-ben a családok átlagos lélekszáma mindössze 3,88 volt. Haralambie Chircă utal arra, hogy 1733-ban a szászsebesi szék (Mühlbacher Stuhl) kifogást emelt az ellen, hogy a román papok „család”-ként írták össze az egyedülálló személyeket is (aggok, súlyos testi sérültek, koldusok, munkaképtelenek stb.), s ennek következtében több családot mutattak ki, mint amennyi a civil hatóságok összeírásában szerepelt. Tekintve, hogy az egyházi és világi szervek összeírási eredményei között másutt is voltak eltérések, Chircă javasolja, hogy az egyházi összeírások eredményeit csökkenteni, a civil összeírások eredményeit növelni kellene néhány százalékkal, s így a valóságot jobban megközelítő képet kapnánk.⁵⁸

Chircă javaslata csak annyiban érdemel figyelmet, amennyiben rámutat az egyházi és kormányhatósági szervek összeírási eredményei között mutatkozó eltérésekre, valamint ezek tisztázásának szükségességére. De a végeredmények néhány százalékos csökkentése vagy növelése nem célravezető módszer, csak elterelné a figyelmet a probléma lényegéről. A kritikai elemzést nem a végeredményeknél, hanem a községi adatoknál kellene kezdeni. A reális adatok felderítésének egyetlen célravezető módszere csak az lehet, ha a három összeírás községi adatsorait egymás mellé állítva azokat helytörténeti és egyéb forrásadatokkal ellenőrizzük, egyben pedig a községek népességének az összeírások közötti időben mutatkozó feltűnőbb növekedésére vagy fogyására is magyarázatot keresünk.

Az 1750. évi „román” összeírás eredményeinek ellenőrzésére igen jó lehetőséget kínálna az 1750. évi általános erdélyi összeírás, amely a Systema Bethlenianum néven ismert új adórendszer alapjául szolgált, számba vette helységenként és név szerint az egész adózó népességet. Az összeírás jelentőségére Trócsányi Zsolt⁵⁹ hívta fel a figyelmet annak hangsúlyozásával, hogy ez egyedülálló érték, páratlanul áll a korabeli Kelet-Európában, és alapul szolgálhat a 18. századi erdélyi társadalom megismeréséhez. Kár, hogy a teljes egészében fennmaradt levéltári anyag feldolgozása késik, mert adatai alapján a népesség nemzetiségi összetételére is lehetne hozzávetőlegesen következtetni.

Alaposabb elemzésre szorulna az a kérdés is, amelyet N. Giurgiu és mások is általában így fogalmaznak meg: a „román” összeírások (legalábbis a két első) eredményei csak minimális adatként értékelhetők, mert igen sok románt nem vettek számba. Ám ennek inkább az ellenkezője látszik bizonyítottnak. Mint láttuk, H. Chircă az 1733. évi összeírás egyházi adatait inkább túlzottaknak tartja, ezért csökkenteni javasolja néhány százalékkal, D. Prodan pedig megállapítja, hogy az összeírást végző papok gyakran jegyezték be hozzávetőleges, kerek vagy éppen szándékosan valótlán számokat, ha ezt úgy kívánta az érdekük.⁶⁰ A. Bunea rámutat arra, hogy a két görög rítusú felekezet híveinek számát azért állapították meg, hogy hány papot kell mentesíteni a közterhek alól, és ennek megfelelően a papok és kántorok részére mekkora földet kell kihalásítani a községi vagy a nemesi birtokokból. Nagy lélekszámú községekben 3, közepesekben 2, kisebbekben egy pap kaphatott adómentességet, és Mária Terézia 1743. évi rendeletével ennek alapján szabta meg a papok számát.⁶¹ Nyilvánvaló tehát, hogy az összeírást végző papoknak fontos anyagi érdeke is fűződött ahhoz, hogy egyetlen hívük se maradjon ki. Erre utal az a sok helység, ahol mindössze 2–4–8 családot vettek számba, valamint a feltűnően sok kerek szám (20–50–200) is. Ez utóbbiakat feltehetően becslés alapján jegyezték be, s érdeküknek megfelelően bizonyára nem a minimumot. Minden jel szerint tehát az összeírások eredményei inkább a maximumot tükrözik.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a három „román” összeírás eddig publikált anyagának megbízhatósága még nincs tisztázva, adatainak hitelessége alapos forráskritikai

elemzést kívánna meg, mielőtt azokra tudományos tárgyilagossággal bármilyen következtéseket lehetne felépíteni.

Míg a két görög rítusú egyház híveit három alkalommal is összeírták, a többi vallásfelekezetek híveinek lélekszámáról csak 1766-tól kezdve vannak adatok. Az egyházak vezetői által 1766-ban végrehajtott összeírások eredményeiről J. Ballmann⁶² és L. J. Marienburg⁶³ közöltek azonos adatokat. J. Söllner⁶⁴ hozzászámít még 2 ezer zsidót, s így a három szerző egybehangzó adatai szerint a népesség vallásfelekezeti megoszlása 1766-ban a következő lehetett:

Római katolikus	93 135
Református	140 043
Unitárius	28 647
Lutheránus	130 884
Görög katolikus	116 958
Görögkeleti ortodox	444 219
Zsidó	2 000
Összesen	955 885

Ezzel szemben P. R. Gottschling a két görög rítusú egyház híveinek 1766. évi együttes számát 36 ezerrel magasabbra teszi.⁶⁵

Nem ismerjük a módszert, ahogyan az egyes vallásfelekezetek számba vették híveiket, de általános a vélemény, hogy az adatok hiányosak, és Ballmann szerint csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújtanak a vallásfelekezetek viszonylagos számerejéről. Annyi bizonyos, hogy az összeírásokból kimaradtak a nemesek, amint erre többek közt J. Hintz, J. Benigni és Benkő utalnak.⁶⁶ J. Söllner az 1786. évi népszámlálás alkalmával számba vett népességszám figyelembevételével a népesség nagyságát 1766-ban 1 millió 343 ezerre becsüli, amiből az következne, hogy a vallási összeírásokból 387 ezer lélek kimaradt. Ezt a különbséget az egyes felekezetek között felosztva, Söllner kiszámítja 1766-ra a valószínű lélekszámokat.⁶⁷ Minthogy számításai a későbbi megbízhatóbb adatokkal egybevetve irreálisnak tűnnek, ismertetésüket mellőzzük.

A népesség vallásfelekezeti megoszlására vonatkozóan C. Sassu egy eddig ismeretlen adatra hivatkozik.⁶⁸ A lelőhely megjelölése nélkül közli Preiss báró erdélyi hadseregparancsnok kiadatlan jelentését, amelyben 1773-ban, mindjárt Erdélybe érkezése után tájékoztatta II. Józsefet a hitfelekezetek számerejéről. A jelentésben foglaltak feltehetően az 1766. évi egyházi összeírásokon alapulnak. Ballmann fentebb közölt adataitól csak annyiban térnek el, hogy a római katolikusok számát 89 ezerre, a görög egyesültek számát 119 ezerre, a görög nem egyesültekét pedig 558 ezerre teszik, míg a többi felekezetek lélekszáma ugyanaz.⁶⁹ Preiss báró adatai csupán azért érdemelnek figyelmet, mert azokat C. Sassu nyomán N. Giurgiu is hitelesnek tekinti,⁷⁰ és pedig annak ellenére, hogy eszerint a két görög rítusú egyház híveinek száma mindössze 677 ezer, szemben az 1761. évi „román” összeírás ugyancsak hitelesnek minősített 777 ezres lélekszámával.

Ezek után kíséreljük meg a vallásfelekezeti viszonyok alapján a népesség etnikai összetételére következtetni, párhuzamba állítva a három forrás részben eltérő adatait. Az etnikai struktúra vonatkozásában csak minimális lehet a tévedés, amikor a római katolikus, református és unitárius vallás híveit (figyelmen kívül hagyva a jelentéktelen számú római katolikus németeket) magyaroknak, a lutheránusokat (a nem nagy számú magyarokkal együtt) németeknek, míg a görög katolikus és görögkeleti egyház híveit általában románoknak számítottuk, levonva azonban L. J. Marienburg fentebb idézett közlése alapján 40 ezer cigányt.

A népesség etnikai megoszlása 1766-ban, vallási alapon becslve

Etnikai csoport	Ballmann szerint		Gottschling szerint		Preiss (Sassu) szerint (1772?)	
	Ezer fő	%	Ezer fő	%	Ezer fő	%
Magyar	262	27,4	263	26,5	258	24,1
Német	131	13,7	130	13,2	131	12,3
Román	521	54,5	557	56,1	637	59,7
Cigány	40	4,1	40	4,0	40	3,7
Zsidó	2	0,3	2	0,2	2	0,2
Összesen	956	100,0	992	100,0	1 068	100,0

Tekintettel arra, hogy az összeírásból kimaradt nemesek túlnyomó többsége magyar (székely) volt, és a magyarnak számított vallásokhoz tartozott, a magyarság száma és aránya valamivel magasabbnak tétélezhető fel.

Mint tudjuk, az 1786. évi népszámlálás sem az etnikai, sem a vallásfelekezeti viszonyokat nem vette számba, de az összes népesség számáról kétségtelenül megbízhatóan tájékoztat. Ezért érdemelnek különös figyelmet J. Leonhardnak az 1786. évi népesség etnikai összetételére vonatkozó becslései,⁷¹ amelyeket bizonyos kiegészítésekkel J. Benigni is magáévá tett.⁷² Ezeket az adatokat az alábbi táblázat szemlélteti:

**A népesség etnikai megoszlása 1786-ban
(Leonhard és Benigni szerint)**

Etnikai csoport	Szám	%
Magyar és székely	507 400	32,1
Szász (német)	204 000	12,9
Román	788 000	49,9
Cigány	60 000	4,0
Örmény	6 000	0,4
Zsidó	3 000	0,2
Görög, szerb	600	*
Ismeretlen	8 515	0,5
Összes népesség	1 577 515	100,0

P. Suciú 1925-ben közzétett tanulmányában,⁷³ a 13. és a 19–20. század fordulója közötti erdélyi nemzetiségi viszonyok alakulását vizsgálva, javarészt szintén az általunk idézett forrásokra támaszkodik. Mint a gyakorta marxista szemléletű haladó értelmiségiek, a „Holnap Társaságának” illusztris tagja azzal a céllal ragadott tollat (amire egyébként már a tanulmány címe utal), hogy a dokumentumokkal igazolható valóság feltárásával a megnagyobbodott Románia értelmiségi köreiből a társadalmi-gazdasági realitások iránti érzéket felkeltse.

Suciú – megítélésünk szerint helyesen – úgy véli, hogy Leonhard iménti táblázatán bemutatott adatai „valószínűbbek”, mint a Söllner szerint becsült adatok (lásd a 64. jegyzetet), ez utóbbiakat ennek ellenére „érdekesnek és ismertetésre méltóknak” találja. Ez késztetett arra, hogy a Suciú munkájában is közölt Söllner-féle táblázatot ideiktassuk.

**A népesség etnikai megoszlása 1786-ban
(Söllner szerint)**

A nemzetiség megnevezése	Szám	%
Magyar	653 148	39,2
Székely	175 017	10,5
Német	302 204	18,2
Román	507 748	30,5
Szláv	7 607	0,5
Olasz	1 870	0,1
Örmény	1 255	0,1
Görög	494	*
Zsidó	2 832	0,2
Cigány	12 370	0,7
Az összes népesség	1 664 545	100,0

Mint látjuk, Söllner az összes népesség számát kerekén 1 millió 665 ezerre teszi, ami 87 ezerrel meghaladja a népszámlálás hivatalos eredményei alapján Leonhard táblázata szerint helyesen feltüntetett 1 millió 578 ezres lélekszámot. Ugyanakkor a magyarok száma (a székelyekkel együtt) 320 ezerrel, a németeké 98 ezerrel nagyobb, viszont a románok száma 280 ezerrel, a cigányoké 48 ezerrel kisebb a Leonhard által becsült adatokhoz képest. Ennek folytán a nemzetiségek viszonylagos súlya is lényegesen eltérő képet mutat: a románság az összes népességnek csupán 30,5%-át képviseli, míg 49,7%-át a magyarság teszi ki.

Bár – mint említettük – Leonhard becslése véleményünk szerint is jobban megközelíti a valóságot, Suciú a népesség etnikai összetételének alakulását szemléltető táblán is (lásd a 73. jegyzetet) Söllner adatait tünteti fel. A románok számát az 1200–1300-as évek között 100 ezerre becsüli, jóllehet Mályusz Elemér megfelelő helyen idézett becslése szerint (lásd a 23. jegyzetet) ezt a lélekszámot a románság valószínűleg csak a 15. század végére érte el.

Végül érdemes megemlíteni, hogy amikor Suciú – miként általában azok a forrásmunkák, melyekre a 18–19. századi etnikai viszonyok alakulásával kapcsolatban mi is hivatkoztunk – a nemzetiségek számát szintén a vallási adatok alapján igyekezett megbecsülni, a tanulmányunk során következetesen alkalmazott módszert követi.

Erdély népességének a 18. század végi etnikai tagolódását M. Lebrecht⁷⁴ – a gubernium 1794. évi népességi nyilvántartása alapján becsülve – az alábbiak szerint szemlélteti:

Etnikai csoport	Szám	%
Magyar és székely	481 681	33,0
Szász (német)	181 790	12,5
Román	729 316	50,0
Cigány	62 315	4,3
Zsidó	1 606	0,1
Örmény	1 090	0,1
Görög	652	*
Bolgár	109	*
Összesen	1 458 559	100,0

Az ismertetett adatsorok, bár a népesség etnikai struktúrájáról egymástól eltérő képet adnak, arra mégis minden kétséget kizáróan rávilágítanak, hogy a románok száma a 18. században rendkívüli mértékben megnövekedett. A románság gyarapodási üteme – mint láttuk – 1733–1761 között az évi 1,87%-ot, 1750–1761 között pedig az évi 2,70%-ot is elérte, miközben az összes népesség gyarapodási üteme csak évi 0,6% körül mozgott. Vajon feltételezhető-e ebben a korban ilyen magas természetes szaporodás, és ha igen, mivel lehet magyarázni? N. Giurgiu egyszerűen a román nép nagy szaporaságával véli megmagyarázhatónak, P. Suciú pedig úgy véli, hogy a szaporaság annak a „pauperizmusnak és kulturálatlanságnak” tulajdonítható, amelyben a román nép élt.⁷⁵

Mint hogy ezt a magyarázatot a természetes népmozgalom adatai a legkevésbé sem támasztják alá, alapos okunk van feltételezni, hogy a román népesség 18. századi példátlan arányú gyarapodásának – a valószínűsíthető legmagasabb természetes szaporodás mellett is – jelentős forrását kellett képezze a bevándorlás. Ennek ellenére nem hallgathatjuk el, hogy a történeti kutatás a bevándorlás folyamatát és méreteit még nem tisztázta egyértelműen, sőt egyes történészek a vándormozgás ellentétes irányára, a román kivándorlásra sorakoztatnak fel érveket, nem méltatva figyelemre azokat a forrásokat, amelyek a kivándorlók visszatéréséről tudósítanak.

Ebben a vonatkozásban Ștefan Meteș⁷⁶ képviseli a legszélsőségesebb álláspontot. Munkája címéhez híven csak azt igyekszik bizonyítani, hogy a románok már a 13. századtól kezdve (!) hét évszázadon keresztül megszakítás nélkül vándoroltak ki Erdélyből a két vajdaságba. Az ellentétes irányú, tehát a román vajdaságokból Erdélybe történt bevándorlást bizonyára olyan jelentéktelennek tartja, hogy nem is foglalkozik vele. Megállapításainak nacionalista elfogultságát élesen bírálja E. Wagner.⁷⁷

D. Prodan kutatásait csak a 18. századi román vándormozgalom problémakörére korlátozza.⁷⁸ Tanulmányának első részében⁷⁹ alapos tárgyismerettel és meggyőző tárgyilagossággal mutatja ki Jancsó Benedek és Acsády Ignác becsléseinek tarthatatlanságát, amelyekre támaszkodva a historikusok egy része a 18. századi román bevándorlást valóban túlzott méretűnek tételezte fel. Prodan ezzel kapcsolatos megállapításait – miként fentebb részletesen rámutattunk – ma már a történeti demográfia elismert kutatói, így Dávid Zoltán, Pápai Béla, Acsády György is jórészt igazolták.

A historikusok véleménye csaknem egyöntetű abban a tekintetben, hogy a románságot az egész történelem folyamán, de különösen a 18. században valami nyugtalan vándorlási „kedv” jellemzi.⁸⁰ A vándorlás lévén az osztályharc egyetlen lehetséges formája az állammal és a földesúrral szemben, a románság folytonos mozgásban volt Erdély és a két vajdaság között. Ennek figyelembevételével Prodan a ki- és bevándorlások ide-oda hullámváltozását mint egységes, összefüggő folyamatot vizsgálva az ellentétes irányú vándormozgások egyenlegének megvonására törekszik.⁸¹ Végső következtetése az, hogy Erdély viszonylatában a 18. századi román migráció inkább veszteséges, mint nyereséges mérleggel zárult. Értelmei két csoportba sorolhatók. Elsősorban az erdélyi és a vajdasági jobbágyterhek párhuzamba állításával megcáfolhatónak véli a történészek addig csaknem egyöntetű állásfoglalását, mintha a fanarióta uralom alatt a köznép helyzete annyira elviselhetetlen lett volna. Véleménye szerint az erdélyi gazdasági és közállapotok még rosszabbak voltak, s így inkább taszító erőként hatottak a románság vándormozgalmára. Aztán jelentős bizonyítékként értékeli azt a körülményt, hogy jóval több azoknak az okiratos bizonyítékoknak a száma, amelyek az Erdélyből történő kivándorlásra, a szökött jobbágyok visszakövetelésére vonatkoznak, mint fordítva.

Ezeket az érveket azonban nem tartjuk meggyőzőeknek. A közállapotok jobb vagy rosszabb volta, az okiratos bizonyítékok kisebb vagy nagyobb száma éppen annyira nem

döntő bizonyíték a román kivándorlás mellett, mint a román papság erről siránkozó panaszlevele.

„Tota Transilvania ad nos venit!” – Moldovában és Munténiában állítólag ezzel a megremült felkiáltással fogadták az Erdélyből odaözönlő nagy tömegeket. Hogy ez valóság-e vagy csupán hangulatkeltő elképzelés, nem tudhatjuk, mert forrása csak az a panaszlevél, amelyben az unitus román klérus 1773-ban Mária Terézia szívét igyekezett részvételre indítani, arra való hivatkozással, hogy a románság kivándorlásra kényszerül, ha nem javítanak sorsán. A moldovaiak és a munténiaiak szájába adott mondásból azóta szállóige lett annak jellemzésére, hogy milyen nagy számú román vándorolt ki Erdélyből. Amikor Prodan is idézi, tárgyilagossága iránt támaszt kételyt még akkor is, ha megjegyzi, hogy a kifejezés bizonyára túlzott, de jellemző.⁸²

Erdély 18. századi történetének talán a legjellemzőbb vonása az a nagyarányú vándormozgalom, amelynek következményeként nemcsak etnikai összetétele, hanem társadalmi-gazdasági szerkezete is alapvetően megváltozott. Ez a folyamat nem csupán Erdély és a két román vajdaság viszonylatában zajlott úgyszólván megszakítatlanul, nem is korlátozódott kizárólag a románságra. A vajdaságokba irányuló kivándorlás emberanyagának nem jelentéktelen hányadát a székelyek szolgáltatták.

Am jóval nagyobb méretű volt a jobbágyság – magyarok és románok – elvándorlása a török alól felszabadult magyarországi részek, így a Bánság felé, ami a vándormozgalom egyenlegét erősen Magyarország javára billentette.

Ugyanakkor azonban – miként alább megkíséreljük kimutatni – a románság külső vándorforgalma, feltehetően főleg a két vajdaság viszonylatában, jelentős bevándorlási többlettel zárult.

E bonyolult népmozgalmak problémakörének hatalmas történeti irodalma van, amelynek felsorolása is igen hosszas volna. Különösen ki kell emelnünk Berlász Jenő, Györffy István, I. Tóth Zoltán, Makkai László, Szabó T. Attila e téren végzett alapos kutatásait, értékes tanulmányait.⁸³ Az említett szerzők érdeme, hogy a 18. században lezajlott etnikai változások sok részletkérdésére, a nemzetiségi határok eltolódásának folyamatára fényt derítettek. Bár a román bevándorlást a románság feltűnő arányú térhódításával igazolhatónak vélik, ezt az érvelést csak egy eléggé meggyőző feltételezésként értékelhetjük.

A historikusoktól nem is várhatunk kielégítő választ olyan kérdésekre, amelyek felderítése valójában egy speciális tudományág, a történeti demográfia kutatási körébe tartozik. Kétséges az is, hogy a történeti kutatás fel tud-e tárni olyan adatokat, amelyek alapján a kivándorolt vagy bevándorolt románok száma legalább megközelítő pontossággal megállapítható. A különböző vándor folyamatokban részt vevők tömegeinek teljes elszámolásához szükséges közvetlen adatok hiányában a demográfia a vándormozgalom eredményének mérésére egy közvetett módszert alkalmaz: az ún. „mérleg-módszert”. A mérleg-módszer eredménye a tényleges és természetes szaporodás egybevetése alapján megállapított vándorlási egyenleg. Ha a tényleges gyarapodás mértéke meghaladja a természetes szaporodást, az így mutatkozó pozitív előjelű különbség mint aktív vándorlási egyenleg jelzi azt, hogy a bevándorlás milyen mértékben járult hozzá a népesség tényleges gyarapodásához. Ellenkező esetben, ha a tényleges gyarapodás kisebb a természetes szaporodásnál, a negatív előjelű különbség mint passzív vándorlási egyenleg mutatja, hogy a népesség vesztesége milyen mértékű volt a kivándorlás következményeként. Ez a módszer nem ad ugyan felvilágosítást a vándormozgások teljes nagyságáról, sem a honnan-hova kérdésről, de megbízhatóan és pontosan meghatározza az országba érkező és onnan távozó vándorlók száma közti különbséget, rávilágít a népességfejlődés tényezőire. Ha tehát egy adott időszakban ismerjük a tényleges gyarapodás mértékét, és legalább valószínűsíthető adataink vannak a természetes szaporodás mértékére, akkor eldönthető az a kérdés, vajon a bevándorlók vagy a kivándorlók száma volt-e nagyobb. Úgy véljük, hogy a mérleg-módszer alapján történő elemzéshez eléggé meg-

bízható bázisul szolgálhatnak a már ismertetett 1720. és 1786. évi népességi állapotfelvételek, illetve a 18. század e két év által határolt 66 éves időszaka.

Az 1786. évi II. József-féle összeírás a népesség minden rétegének lélekszám szerinti megszámlálásával megközelítette a modern népszámlálás lényegét és jellegét, eredményeit általában megbízhatónak tartják. Községsoros adatait 1960-ban Dányi Dezső és Dávid Zoltán tette közzé, kiváló tárgyismeretről tanúskodó bevezetéssel és magyarázatokkal.⁸⁴ E szerint Erdélyben – ideszámítva a Partiumot is (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megye, valamint Kővár vidék) –, de a katonai határörvidék nélkül 1 443 371 lelket írtak össze. Ha ehhez hozzászámítjuk a katonai határörvidék népességét, amely Benigni szerint 134 144 főt tett ki,⁸⁵ az összes (polgári és katonai) népesség száma 1786-ban 1 577 515 fő.

Acsády Ignác jónak tartott becslési eredményei alapján Thirring Gusztáv Erdély és a Partium népességét 1720-ban összesen 864 737 főre teszi.⁸⁶

A természetes szaporodás pontos kiszámításához szükséges népmozgalmi adatok ebből a korból nincsenek feltárva, de valószínűsíthető felső határértéke megbecsülhető.

Dávid Zoltán Magyarország népességének természetes szaporodását ebben az időszakban évenként 1%-ra becsüli, s ezt az arányt erdélyi vonatkozásban is alkalmazhatónak véli.⁸⁷ E feltevésrel azonban nem érthetünk egyet. A gyakori járványok, az elmaradottabb közegészségi viszonyok, valamint a háborúk miatt Erdélyben a halandóságot magasabbnak kell feltételeznünk. Az erdélyi népesség természetes szaporodási aránya a későbbi korszakokban is mindig alacsonyabb volt a magyarországinál, amiről a következő fejezet adatai tanúskodnak. Figyelembe véve továbbá, hogy Erdély népességének gyarapodási üteme 1786–1850 között is mindössze évi 0,49% volt, és 1850–1910 között se haladta meg az évenkénti 0,68%-ot, valószínűleg jobban megközelíthette a valóságot N. Giurgiu, amikor – mint láttuk – a 18. században Erdély összes népességének évi átlagos természetes szaporulatát 0,6%-ra becsülte. A magunk részéről évi 0,7%-ot mint maximumot még elfogadhatónak tartunk.

Az 1720. évi 865 ezres népességszám tehát az évi 0,7%-os természetes szaporodási ütem feltételezésével (a kamatos kamatszámítás képletének megfelelően számítva) 66 év alatt 506 ezerrel növekedhetett. Ennek alapján vonjuk meg a vándorlási egyenleget:

Az összes népesség száma 1720-ban	865 000
Az összes népesség száma 1786-ban	1 577 000
Tényleges szaporodás	712 000
Feltételezhető természetes szaporodás	506 000
Vándorlási nyereség	206 000

A 206 ezrenyi bevándorlási többlet csak a románság (emellett talán a cigányság) számát gyarapíthatta, hiszen ebben a korszakban az erdélyi magyarság külső vándormozgalma Magyarország és a román fejedelemségek irányában egyaránt csak veszteséges lehetett, a német betelepülők száma pedig jelentéktelen volt.

Feltevésünket megerősíti, ha a mérleg-módszer szerint elemezzük a románság szaporodását N. Giurgiunak az 1733-ban és 1761-ben végrehajtott „román összeírás” eredményeiről közölt adatai alapján. Az 1733-ban összeírt 462 ezer román e 28 év alatt (ugyancsak kamatos kamattal számolva) évi 0,7% természetes szaporodási ütem esetén kerekén 100 ezerrel, de még évi 1%-os ütemet feltételezve is legfeljebb 148 ezerrel növekedhetett volna. A tényleges és természetes szaporodás közötti különbséget az alábbi képlet szemlélteti:

A románok száma (a cigányokkal együtt)	1733-ban	462 000
	1761-ben	777 000
Tényleges szaporodás		315 000
Feltételezhető természetes szaporodás		100 000
Vándorlási nyereség		215 000

A mérleg-módszer alapján tehát e 28 év alatt 215 ezerre s még évi 1% természetes szaporulat feltételezése esetén is legalább 167 ezerre tehető az erdélyi románság külső migrációjának pozitív egyenlege.

Ezek szerint nem tekinthető túlzottnak, amikor Dávid Zoltán hozzávetőlegesen 350–400 ezerre becsüli a Magyarországra és Erdélybe 1720–1786 között bevándorolt románok számát.⁸⁸

Az 1720. évi népességszámot megbízhatóan tükröző becsült adatok egybevetése a népesség számát hitelesen tanúsító 1786. évi népszámlálás eredményeivel világosan jelzi, hogy Erdély népessége a 18. század folyamán nagymértékben megnövekedett. A népesség vallási-etnikai összetételére vonatkozó becslések, nemkülönben a tényleges és a feltételezhető természetes szaporodás különbözete alapján megvont vándorlási mérleg pozitív egyenlege arra is utal, hogy a nagyarányú népnövekedés jelentős tényezőjeként (forrásaként) a román bevándorlás értékelhető. Mindez azonban nem elegendő ahhoz, hogy népességének 18. századi etnikai struktúrájáról hiteles képet alkothassunk. Idevonatkozóan ma is érvényes I. Tóth Zoltán több mint negyven évvel korábban közölt megállapítása: „Az erdélyi XVIII. századi kritikai nemzetiségi statisztika egyelőre még elvégzetlen feladat, amit jelentéktelen összefoglalások nem pótolhatnak.”⁸⁹

AZ ETNIKAI ÉS VALLÁSI STRUKTÚRA A 19. SZÁZADBAN

Az 1850-től kezdve végrehajtott népszámlálások eredményeiről közzétett statisztikai adatsorok a 19. század második felének etnikai és vallási viszonyairól már hitelesebb képet adnak.

A század első felében a népesség etnikai struktúrájára csak vallási adatokból következtethetünk. A kormányhatóság rendelkezésére 1832-ben az egyházak vezetői jelentést tettek híveik létszámáról. Az egyházak létszámjelentéseit J. Hintz⁹⁰ foglalta össze és tette közzé. A vallásfelekezeti adatok alapján – az 1766. évi felekezeti statisztika kapcsán fentebb már alkalmazott módszer szerint – kiszámítottuk a nemzetiségek valószínű lélekszámait (a két görög rítusú egyház hívei közül 70 ezret cigánynak számolva), amelyeket az alábbi táblázat párhuzamosan szemléltet:

Vallásfelekezet	Szám	%	Nemzetiség	Szám	%
Római katolikus	183 356	9,9			
Református	311 000	16,7			
Unitárius	42 000	2,2			
Együtt	536 356	28,8	Magyar	536 356	28,8
Lutheránus	200 000	10,8	Német	200 000	10,8
Görög katolikus	505 000	27,1			
Görögkeleti ortodox	615 325	33,1			
Együtt	1 120 325	60,2	Román	1 050 325	56,5
			Cigány	70 000	3,7
Zsidó	3 000	0,2	Zsidó	3 000	0,2
Összes népesség	1 859 681	100,0		1 859 681	100,0

Az erdélyi katonai határőrvidék népességéről a határőrség megszervezésétől kezdve (1764) állandóan pontos nyilvántartásokat vezettek. Éppen ezért hitelesnek tekinthetjük azt a képet, amelyet J. H. Benigni mutatott be értékes tanulmányaiban⁹¹ a határőrvidék népességének nemcsak vallási és etnikai megoszlásáról, de egyéb fontos demográfiai viszonyairól is (családi állapot, férfi-női népesség, kor megoszlás, foglalkozás, műveltség stb.). Közvetlen kapcsolatai és észlelései alapján figyelemre méltóan jellemzi a határőrség keretébe tartozó székelyek, magyarok, románok, szászok szokásait, erkölcsi felfogását, életmódját. Munkája 1816-ban megjelent első kiadásában talán túlzottan sötét színekkel ecseteli a románság „lustaságát” és egyéb előnytelen vonásait, amelyek okát nagyrészt papsága műveletlenségében véli felismerni,⁹² de 18 évvel később (a második kiadásban) már megállapítja, hogy a hatóságok kitartó törekvéseinek eredményeként a románok valláserkölcsei és művelődési állapota sokat javult.⁹³

A magyarországi határőrvidéktől eltérően a Radnai-hágótól a Kárpátok mentén félkaréjban Hunyad megyéig húzódó erdélyi katonai határőrvidék nem volt az ország többi részétől éles határvonallal elkülönített területi egység. Szervezetébe a polgári igazgatás alatt álló területeken elszórtan mintegy 285 helység tartozott, de ezek többsége is vegyes, polgári és katonai népességű volt, csak a naszódi 2. román gyalogezred 44 községe képezett tiszta katonai kerületet. A határőrségbe besorolt tényleges katonák egész családját katonai igazgatás alá tartozott, úgyhogy Benigni adatai szerint 1830-ban a határőrvidék 168 ezer főnyi népességéből mindössze 10 765 volt a tényleges katonák száma, tehát az összes népesség 6,4%-a, a férfi népesség 12,9%-a.

A határőrkerületek népességének 1830. évi vallási és etnikai összetételéről Benigni az alábbi adatokat közli:⁹⁴

Határőrkerület	Összes népesség		Római katolikus		Protestáns		Görög katolikus		Ortodox	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	39 549	100,0	39 463	99,8	32	0,1	43	0,1	11	0,0
2. székely gyalogezred	35 259	100,0	11 957	33,9	22 956	65,1	46	0,1	300	0,9
1. román gyalogezred	28 891	100,0	266	0,9	922	3,2	18 108	62,7	9 595	33,2
2. román gyalogezred	34 875	100,0	202	0,6	115	0,3	28 744	82,4	5 810	16,7
Székely huszárezred	29 487	100,0	12 655	42,9	8 781	29,8	5 422	18,4	2 629	8,9
Összesen	168 061	100,0	64 543	38,4	32 806	19,5	52 367	31,2	18 345	10,9

Ugyanezen forrás szerint a nemzetiségi megoszlás a következő volt:

Határőrkerület	Magyar (székely)		Román		Német (szász)		Egyéb	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	39 420	99,7	35	0,1	75	0,2	19	0,0
2. székely gyalogezred	34 836	98,8	310	0,9	79	0,2	34	0,1
1. román gyalogezred	914	3,2	27 568	95,4	222	0,7	187	0,6
2. román gyalogezred	72	0,2	34 328	98,4	206	0,6	269	0,8
Székely huszárezred	21 346	72,4	8 045	27,3	75	0,3	21	0,0
Összesen	96 588	57,5	70 286	41,8	657	0,4	530	0,3

1844-ben a határőrkerületek népességének nemzetiségi és vallási megoszlása J. Söllner⁹⁵ szerint a következő volt:

Határőrkerület	Összes népesség		Magyar (székely)		Román		Német (szász)		Egyéb	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	47 017	100,0	46 891	99,7	33	0,1	67	0,2	26	0,0
2. székely gyalogezred	38 521	100,0	38 222	99,2	239	0,6	55	0,2	5	0,0
1. román gyalogezred	33 575	100,0	1 154	3,4	31 559	94,0	333	1,0	529	1,6
2. román gyalogezred	39 857	100,0	101	0,3	39 129	98,2	224	0,6	403	0,9
Székely huszárezred	32 660	100,0	24 095	73,8	8 427	25,8	77	0,2	61	0,2
Összesen	191 630	100,0	110 463	57,6	79 387	41,4	756	0,4	1 024	0,6

A vallásfelekezeti megoszlás ugyanakkor:

Határőrkerület	Római katolikus		Protestáns		Görög katolikus		Ortodox		Zsidó	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1. székely gyalogezred	46 964	99,9	27	0,1	25	0,0	1	0,0	–	–
2. székely gyalogezred	13 422	34,8	24 864	64,6	63	0,2	172	0,4	–	–
1. román gyalogezred	396	1,2	1 179	3,5	21 540	64,2	10 454	31,1	6	0,0
2. román gyalogezred	251	0,6	102	0,3	33 222	83,3	6 282	15,8	–	–
Székely huszárezred	14 762	45,2	9 435	28,9	5 789	17,7	2 674	8,2	–	–
Összesen	75 795	39,6	35 607	18,6	60 639	31,6	19 583	10,2	6	0,0

Az 1830. és 1844. évi adatok egybevetéséből azt látjuk, hogy e 14 év alatt a vallásfelekezetek és a nemzetiségek aránya alig egy-két tized százalékkal tolódott el. Bár időközben egyes helységek vagy azok népességének bizonyos része polgári közigazgatás alá került,⁹⁶ ez a körülmény a népesség összetételét csekély mértékben befolyásolhatta.

Az erdélyi határőrvidék társadalom- és gazdaságtörténete képezi a tárgyát Carl Göllner tanulmányának,⁹⁷ de a népesség etnikai összetételével nem foglalkozik. Tárgyilagossága egyébként is vitatható.

Ignaz Lenk⁹⁸ 1839-ben közzétett négykötetes munkája – bár több erdélyi város, illetve község gazdasági, vallási, etnikai viszonyairól közölt adatai figyelmet érdemelnek – nem illeszthető tanulmányunk keretébe; nemcsak azért, mert gyakran ellenőrizhetetlen becslő adatokat tartalmaz, hanem mert nem teljes, nem valamennyi erdélyi helység etnikai-vallási viszonyairól tájékoztat.

Fényes Elek⁹⁹ 1840-ben egyházi anyakönyvek és nyilvántartások alapján becsülte meg a nemzetiségek lélekszámát. Adatai hiányosak, pontatlanok, ezért ismertetésüket mellőzzük.

Nem méltattuk figyelemre Kőváry László¹⁰⁰ 1846. évi nemzetiségi statisztikáját sem, mivel csak hozzávetőleges becsléseken alapul.

Az osztrák önkényuralom szervei által 1850–51-ben végrehajtott népszámlálás volt az első, amely a népesség etnikai és vallásfelekezeti hovatartozását tudakolta. A Partiumot ezúttal is Erdélyhez számítva, a honos népesség (Einheimische Bevölkerung) nemzetiségi megoszlásáról a Bécsi Császári és Királyi Kereskedelmi Minisztérium Statisztikai Igazgatósága a következő eredményeket tette közzé:¹⁰¹

A népesség száma és etnikai megoszlása 1850-ben

Nemzetiség	Szám	%
Román	1 226 998	59,5
Magyar	535 888	26,0
Német	192 438	9,3
Örmény	7 600	0,4
Cseh és szlovák	3 743	0,2
Zsidó	15 570	0,8
Cigány	78 906	3,8
Egyéb és ismeretlen	771	0,0
Összes népesség	2 061 914	100,0

Miután ugyanezen forrás a népesség vallásfelekezeti megoszlására vonatkozó adatokat is közli, ez jó alkalmat kínál arra, hogy ellenőrizhessük ama módszerünk helyességét, amely szerint a vallásfelekezeti adatok alapján kíséreltük meg a népesség etnikai összetételére következtetni, s amely módszert – a vonatkozó adatok hiányában – a továbbiak során is alkalmazni fogjuk. Az alábbi táblázat hivatalos vallásfelekezeti adatokkal párhuzamosan a nemzetiségek e módszer szerint kiszámított lélekszámát is szemlélteti.

Az 1850. évi vallási statisztika s az ennek alapján becsült nemzetiségi adatok

Vallásfelekezet	Szám	%	Nemzetiség	Szám	%
Görögkeleti (ortodox)	637 873	30,9			
Görög katolikus	648 263	31,1			
Együtt	1 286 136	62,3	Román	1 207 230	58,5
			Cigány	78 906	3,8
Római katolikus	219 672	10,7			
Református	295 723	14,4			
Unitárius	46 006	2,2			
Együtt	561 401	27,3	Magyar	550 058	26,7
			Örmény	7 600	0,4
			Cseh, szlovák	3 743	0,2
Lutheránus	198 807	9,6	Német	198 807	9,6
Izraelita	15 570	0,8	Zsidó	15 570	0,8
Összes népesség	2 061 914	100,0		2 061 914	100,0

A két görög rítusú egyház híveit (a cigányok kivételével, akik számát a nemzetiségi statisztika hivatalos adatával egyezően tüntettük fel) románoknak tekintettük. A római katolikus, református és unitárius vallásúakat – akik együttes számából levontuk az örmények, csehek és szlovákok nemzetiségi statisztikájában kimutatott számát – magyar nemzetiségűként becsültük. Végül a lutheránus egyház követőit mind a német nemzetiséghez soroltuk.

A két táblázatot egybevetve látható, hogy a vallási statisztika alapján becsült nemzetiségi adataink és a hivatalos nemzetiségi statisztika szerint kimutatott adatok között az eltérés alig számottevő, s javarészt egyes rendhagyó (nem nagy számú) vallási kötődésekkel magyarázható. Annak, hogy a németek számát kerekén 6 ezerrel nagyobbra becsültük, az lehet az

oka, hogy a lutheránus magyarok számát nagyjából ennyivel haladhatta meg a római katolikus németeké. Annak folytán, hogy a görög katolikus és ortodox egyháznak – főleg a Székelyföldön – magyar anyanyelvű hívei is voltak (számukat az 1880. évi népszámlálás kerekén 20 ezerben mutatja ki), reálisnak tűnik, hogy a magyarok számát 14 ezerrel többre becsültük. Egyedül a román nemzetiség becslése tekintetében áll fenn egy közel 20 ezer főnyi tévedés lehetősége, ami azonban mindössze 6 ezerre apad, ha a két „román egyház” 14 ezerre becsülhető magyar híveit figyelembe vesszük. A téves becslés részben a római katolikus, református és lutheránus vallású (egy-két ezerre tehető) románok figyelmen kívül hagyásának, főleg azonban annak tudható be, hogy a magyar vagy német lakosságú falvakban megtelepedett cigányok egy része nemcsak a falu nyelvét kezdte magáévá tenni, de vallására is áttért.

Az 1857-ben tartott népszámlálás alkalmával csupán a vallásfelekezeti hovatartozást tudakolták. Emiatt csak a vallási megoszlásról közzétett adatok alapján¹⁰² – az eddig alkalmazott módszerrel – becsülhetjük meg a népesség etnikai összetételét. A két adatsort az alábbi táblázat párhuzamosan mutatja be:

Az 1857. évi vallási statisztika és az ennek alapján becsült nemzetiségi adatok

Vallásfelekezet	Szám	%	Nemzetiség	Szám	%
Görögkeleti ortodox	680 172	31,3			
Görög katolikus	674 654	31,0			
Együtt	1 354 826	62,3	Román	1 271 640	58,5
			Cigány	83 186	3,8
Római katolikus	243 375	11,2			
Református	312 223	14,4			
Unitárius	48 113	2,2			
Együtt	603 711	27,7	Magyar	592 111	27,3
			Örmény	7 600	0,3
			Cseh-szlovák	4 000	0,2
Lutheránus	196 375	9,0	Német	196 375	9,0
Izraelita	18 792	0,9	Zsidó	18 792	0,9
Összes népesség	2 173 704	100,0		2 173 704	100,0

A fenti táblázathoz a következőket kell hozzáfűznünk: a cigányok számát az 1850-ben kimutatott adat alapján, szaporodásukat a két görög rítusú egyház híveinek szaporodási arányával azonosnak feltételezve számítottuk ki. Az örmények számát nem becsültük többre az 1850. évinél, miután teljes elmagyarosodásuk ez idő tájt már javában folyt. A szlovákok, csehek szaporodási arányát a magyarságéval egyezőnek tételezve fel, számuk nem emelkedhetett 4 ezernél magasabbra, s így változatlanul a népesség 0,2%-át teheték ki.

Az 1857. évi vallásfelekezeti statisztika alapján becsült nemzetiségi adatsoroknak az 1850. évi hivatalos nemzetiségi statisztikával való egybevetése jelzi, hogy e (két hónap híján) hét év alatt a magyarságnak az összes népességhez viszonyított aránya 1,3 százalékponttal emelkedett, míg a románságé 1,0, a németeké 0,3 százalékponttal csökkent. E folyamatra alább, a népmozgalmi adatok elemzése révén igyekszünk magyarázatot keresni.

A népesség 1857. évi nemzetiségi megoszlásáról a bécsi birodalmi statisztikai hivatal 1861-ben egy kimutatást tett közzé,¹⁰³ amely szerint a magyarok lélekszáma csaknem 30 ezerrel kevesebbnek, viszont a románságé 16 ezerrel, a németeké 6 ezerrel többnek van fel-

tüntetve. Ez azonban nincs összhangban a vallásfelekezeti adatokkal, és arra sem ad magyarázatot, hogy a nemzetiségek számerejének becslése milyen módszer alapján történt.

Carl Czoernig¹⁰⁴ 1861-ben megjelent, valamint Hunfalvy János¹⁰⁵ 1862-ben közzétett munkáiban is találunk becsült adatokat a népesség 1857. évi nemzetiségi megoszlására vonatkozóan. Ezek azonban nem illeszthetők be tanulmányunk szerkezetébe, minthogy mindkét szerző – előbbi adatainktól eltérően – a Partium nélkül mutatja be Erdély népességének nagyságát, valamint a nemzetiségek lélekszámát.

Megjegyzendő, hogy a bécsi statisztikai igazgatóság mindkét népszámlálásnak csupán az országos végeredményeit tette közzé, s ezért csak ezekből a forrásokból meríthettük Erdély (és a Partium) 1850. és 1857. évi népességének számára, valamint nemzetiségi és vallási megoszlására vonatkozó adatainkat.

Dávid Zoltán és munkatársai kitartó munkájának köszönhetően¹⁰⁶ ma már ismerjük az 1850-es erdélyi census helységenként részletezett adatait is, amelyek valamennyi mutatójának végösszegei csaknem pontosan egyeznek a hivatkozott adatforrás alapján már ismertett végeredmények megfelelő mutatóival. Tudomásunk szerint – Dányi Dezső összeállításában – az 1857. évi népszámlálás községsoros adatait tartalmazó forrásközlemény is készen áll. Publikálását a történeti demográfia kutatói (határokon innen és túl) nagy érdeklődéssel várják, annál is inkább, mivel az 1850-es census hibáin okulva az adatok begyűjtése és összesítése nagyobb gonddal és szakszerűbben történt, s emellett a demográfiai viszonyok szélesebb skálájáról tájékoztat.

E két, jelentős értékű dokumentum adatainak feldolgozása révén egyrészt árnyaltabb képet alkothatnánk Erdély 19. század derekán számba vett népességének demográfiai viszonyairól, másrészt lehetővé válnék, hogy bizonytalan becsléseknél megbízhatóbb bázisra támaszkodva az etnikai szerkezetében azóta végbement változásokat – akár községi szinten, akár jellegzetes település-területek szerinti csoportosításban – nyomon követhessük.

A TERMÉSZETES NÉPMOZGALOM AZ EGYHÁZI ANYAKÖNYVEK TÜKRÉBEN

A tridenti zsinat rendelkezése értelmében a római katolikus plébániák a 16. század vége óta Erdélyben is rendszeresen vezettek anyakönyveket. Ez a gyakorlat általánossá vált a protestáns, majd a görög katolikus és a görögkeleti (ortodox) egyházakban, valamint az izraelita hitközségekben is.

Minthogy az állami anyakönyvezés 1894-ben történt bevezetéséig lepergett évszázadok természetes népmozgalmának alakulásáról csak az egyházi anyakönyvekbe bejegyzett születések (keresztelések), házasságkötések és halálozások száma alapján tájékozódhatunk, feldolgozásuk a történeti statisztikai kutatás elodázhatatlan feladata. S bár az egyházi anyakönyvek – főleg a régebbiek – jelentős része az idők folyamán elkallódott, megsemmisült, a megmaradt anyagot az állami levéltárakban összegyűjtötték, ami a kutatói munkát elvileg megkönnyíthetné, ha azt adminisztratív intézkedésekkel nem korlátoznák.

Tekintettel arra, hogy a 18. század vége óta vezetett anyakönyvek csaknem hiánytalanul átvészelték az idők viharait, adataik ettől fogva – vallás és etnikum erdélyi viszonylatban szoros kapcsolatait szem előtt tartva – elég megbízhatóan tájékoztathatnak a népszaporulat etnikai vonatkozásairól is. Ám az egyik vagy másik nemzetiség természetes szaporodási ütemének viszonylag erőteljesebb volta körül régóta zajló szenvedélyes vita mindmáig eldöntetlen, s az is marad mindaddig, amíg a ránk maradt egyházi anyakönyvek teljes anyaga korrekt tudományos módszerrel nincs feldolgozva.

Natalia Giurgiu „szelektív módszerrel” – ezen az általánosabban használt szakkifejezés szerint „reprezentatív módszer” értve – kísérte meg igazolni a románság szaporaságának fölényét (eredeti szavával „superioritate”) a magyarsággal szemben.¹⁰⁷ Mindössze 4 „ma-

gyar” (ezek közül 3 római katolikus és egy református), valamint 3 ortodox (román) egyház anyakönyvi anyagának vizsgálatára szorítkozott, annak ellenére, hogy a kolozsvári állami levéltár – ahol megjegyzése szerint módjában volt kutatni – az egyházak által beszolgáltatott anyakönyvek százait őrzi. Ha figyelembe vesszük, hogy Erdély összes népessége 1786-ban meghaladta a másfél milliót, 1850-ben pedig a 2 milliót, s ezzel szemben a Giurgiu által vizsgált, alább név szerint megjelölt hét egyház még 1850-ben is mindössze 3625 lelket számlált, nyilvánvaló, hogy e töredéknyi népcsoport népmozgalmi adatait nem lehet jellemzőnek tekinteni Erdély egész román vagy magyar népességének reprodukciós ütemét illetően.

De ettől függetlenül lássuk, vajon a nagyobb arányú román szaporulat legalább a vizsgált hét parókia vonatkozásában igazoltnak tekinthető-e. Idevonatkozó érvelését kizárólag a születések és halálozások – nem is azonos periódusokban regisztrált – abszolút számával támasztja alá. Először is összegezi a 4 magyar egyházban 1780–1850 (azaz 70 év leforgása alatt), míg a három román egyházban 1814–1850 között (tehát 36 év alatt) regisztrált születések és halálozások számát. Majd a végösszegeket elosztva az évek számával megállapítja, hogy a magyar egyházakban születettek évi átlagos száma mindössze 43,4, ezzel szemben a román egyházakban 64,2; a halálozások évi átlaga pedig (ugyanezen sorrendben) 30,0, illetve 48,0 volt. Évi átlagban tehát valóban több gyermek született a román egyházakban (a különbség pontosan 20,8 fő), ami véleménye szerint a román szaporulat fölényét tökéletesen bizonyítja. E véleményének végül azzal kíván nagyobb nyomatékot adni, hogy a születések és halálozások abszolút számát mint a „natalitás” és „mortalitás” dinamikáját értékeli. Annak ellenére, hogy e szakkifejezések az ezer lélekre jutó születések, illetve halálozások arányszámát jelzik, s nem tételezhető fel, hogy Giurgiu – akit a történeti demográfia szakavatott művelőjeként becsülünk – ezzel ne volna tisztában.

Tekintve, hogy a születések és halálozások volumenét – akár valamely országról, kisebb-nagyobb területi egységről, akár bizonyos népcsoportokról legyen szó – alapvetően a népesség nagysága határozza meg, az egyházak két csoportjának szaporasága csakis a helyesen értelmezett népmozgalmi arányszámok (indexek), nem pedig a természetes népmozgalom nyers adatai alapján mérhető össze.

Tény, hogy Giurgiu – mint maga is említi – a vizsgált egyházak lélekszámát nem ismerte. Idevonatkozóan azonban ma már pontos adatok állnak rendelkezésre, miután az 1850. évi erdélyi népszámlálás eredményeit tartalmazó forráskiadvány (lásd a 106. jegyzetet) valamennyi felekezet lélekszámáról községenként tájékoztat. Alapul véve tehát egyrészt az egyházak 1850. évi lélekszámát, másrészt az egyházak két csoportjának azonos időszakban regisztrált nyers népmozgalmi adatait, nincs akadálya annak, hogy a természetes népmozgalom indexeit kiszámíthassuk. Tekintettel arra, hogy azonos periódusként csupán az 1820–1850 között eltelt 30 év vehető figyelembe, a születések és halálozások e periódusban regisztrált számát – Giurgiu évtizedenként részletezett adataira támaszkodva – az alábbi táblázattal szemléltetjük, párhuzamosan feltüntetve az egyházak 1850. évi lélekszámát is.

A természetes népmozgalom abszolút számokban 1820–1850 között

Az egyház megnevezése	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás	Lélekszám 1850-ben
Magyar egyházak				
Baciu – Kisbács (r. kat.)	640	424	216	555
Chidea – Kide (r. kat.)	258	168	90	154
Gârbau – Magyargorbó (r. kat.)	76	27	49	4
Lopadea Noua – Magyarlapád (ref.)	607	500	107	558
Összesen	1581	1119	462	1271
Román egyházak				
Muncel – Muncsel	243	228	15	421
Valea Drăganului – Nagysebes	1013	561	452	715
Cara – Kolozskara	788	634	154	601
Összesen	2044	1423	621	1737

Miután a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően az ezer lélekre eső arányszámok (indexek) az időszak közepi népesség nagyságához viszonyítandók, ezt úgy számítottuk ki, hogy az egyházak két csoportjának 1850. évi lélekszámából levontuk az 1820–1850 közötti természetes szaporulat felét, s így e 30 éves időszak közepén a magyar egyházak 1040, a román egyházak 1426 lelket számlálhattak. Az ezekhez viszonyított arányszámokat (indexeket) az alábbi táblázat szemlélteti:

Népmozgalmi arányszámok 1820–1850 között

Ezer lélekre számítva évi átlagban	Magyar egyházak	Román egyházak
Születés (natalitás)	50,7	47,8
Halálozás (mortalitás)	35,9	33,3
Természetes szaporodás (reprodukciós arány)	14,8	14,5

Ez a táblázat egyrészt a magyar egyházak kedvezőbb natalitásáról, valamint kedvezőtlenebb mortalitásáról tanúskodik, másrészt viszont jelzi, hogy a természetes szaporodás ütemét tekintve az egyházak e két csoportja között csupán árnyalatnyi eltérés észlelhető.

Ám képtelenség feltételezni, hogy mindössze hét egyház népmozgalmi adataiból reálisan általános érvényű következtetést lehet levonni Erdély egész románságának vagy magyarságának szaporaságára vonatkozóan.

Főleg a tudományok ápolásában élenjáró erdélyi szászok szorgos kutató munkájának köszönhető (hasonlóan a tanulmányunkban idézett egyéb vonatkozású források java részéhez), hogy a természetes népmozgalom alakulásáról vallásfelekezetenkénti részletezésben Erdély összes népességét átfogva – az adatok töredékes volta ellenére – eléggé megbízhatóan tájékozódhatunk.

A legrégebbi adatot J. M. Ballmann¹⁰⁸ közli, mely szerint 1794-ben egész Erdélyben a születések száma 41 457, a halálozások száma 29 855, s így a természetes szaporodás 11 602 fő volt.

A gubernium rendelkezése folytán 1830-tól kezdve az egyházak az anyakönyvi bejegyzésekről rendszeres jelentéseket küldtek a törvényhatóságoknak, amelyeket aztán a kormányzervek összesítettek. J. Söllner¹⁰⁹ ezekre támaszkodva mutatja be Erdély természetes népmozgalmát az 1830–1843. évek között, éspedig törvényhatóságokként részletezve. Az egyházi anyakönyvekben e 14 év alatt regisztrált születések és halálozások száma alapján a vallásfelekezetek évi átlagos népmozgalmi arányszámairól az alábbiak szerint tájékoztat:¹¹⁰

Vallásfelekezet	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	ezer főre		
Római katolikus	38,4	30,3	8,1
Református	37,1	27,2	9,9
Unitárius	34,6	21,0	13,6
Lutheránus	30,2	26,5	3,7
Görög katolikus	34,3	25,7	8,6
Ortodox	34,6	23,3	11,3
Összes népesség	35,3	26,5	8,8

Az 1851–56 közötti időszak, vagyis 6 év népmozgalmi statisztikájáról minden vonatkozásban részletesen tájékoztat L. Reissenberger kitűnő tanulmánya.¹¹¹ Vallásfelekezetenként közli a születések és halálozások számát, hangsúlyozva, hogy az egyházak jelentései minden anyakönyvi bejegyzést illetően „a szavahihetőség magas fokáról” tanúskodnak. Így tehát a tanulmányban közölt adatok hitelességében nincs okunk kételkedni.

Kár, hogy az 1857. év vallásfelekezetek szerint tagolt népmozgalmára vonatkozóan más forrásokban sem találtunk adatokat, s bár anyaga minden bizonnyal fellelhető valamelyik erdélyi levéltárban, felkutatása és feldolgozása nem állt módunkban.

Tekintettel arra, hogy a népesség számát és vallásfelekezeti összetételét az első népszámlálás az 1850. év végi, a második pedig az 1857. október 31-i állapot szerint mérte fel, a két népszámlálás közt eltelt 6 év és 10 hónap, vagyis – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – a teljes népszámlálási időköz népmozgalmi alakulásáról átfogó képet csak úgy alkothatunk, ha e periódus utolsó tíz hónapjának hiányzó adatait becsléssel pótoljuk.

Reissenberger 6 teljes év természetes népmozgalmáról közölt, kétségtelenül hiteles adataira támaszkodva feltételezhető, hogy e periódushoz hasonlóan alakulhatott az 1857. év első tíz hónapjának népmozgalma is, mind a felekezetek, mind az összes népesség vonatkozásában. Igaz ugyan, hogy az ily módon becsült adatok hozzáadása némileg megemeli a születések és halálozások 6 év alatti nyers számait, anélkül azonban, hogy az előző hatéves periódus hiteles adatai alapján kiszámítható népmozgalmi mutatók felekezetenkénti viszonylagos súlyát akár pozitív, akár negatív irányban elbillentené. Ettől eltekintve az az időszak, amelynek hiányzó adatait igen körültekintő becsléssel pótoltuk, viszonylag oly rövid, hogy az ennél hétszerte hosszabb periódus dokumentált anyaga alapján tükröződő arányokat aligha módosíthatja.

A most említett szem előtt tartásával szerkesztett táblázat tehát – melynek két első oszlopa az összes népesség és a felekezetek lélekszámát a két népszámlálásról közzétett hivatalos eredményekkel egyezően tünteti fel – így az egész népszámlálási időköz népmozgalmát szám szerint mutatja be, mindenekelőtt vallásfelekezetenkénti tagolásban.

A táblázat második része a népmozgalom etnikai vonatkozásainak szemléltetését kísérli meg, a születések és halálozások nemzetiségenkénti számára – ismert módszerünkhöz híven – a vallási adatok alapján következtetve. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a csekély számú örményeket, szlovákokat, cseheket (minthogy a három „magyar egyház” lélekszáma-

nak alig 2%-át tették ki) a magyarokhoz soroltuk, a cigányok adatait pedig a románokéval azonos születési és halálozási index feltételezésével számítottuk ki. Tekintve, hogy a népmozgalom nemzetiségenkénti adatait a felekezeti adatok alapján számítottuk ki, a táblázat eme részének első két oszlopa – egyezően az 1850. és 1857. évi népszámlálások etnikai vetületének elemzése kapcsán közölt táblákkal – szintén a nemzetiségek felekezeti alapon becsült lélekszámait tünteti fel.

E szükségesnek vélt magyarázatok után az alábbi táblázat a népmozgalom alakulását abszolút számokban szemlélteti.

A népmozgalom szám szerint 1850–1857 között

	Lélekszám		Tényleges szaporodás		Élve- születés	Halálozás	Természetes szaporodás	
	1850 végén	1857. X. 31.	Szám	%	Szám	Szám	Szám	%
Összes népesség	2 061 914	2 173 704	111 790	5,4	524 330	421 238	103 092	5,0
Vallásfelekezet szerint								
Római katolikus	219 672	243 375	23 703	10,8	66 606	50 990	15 616	7,1
Református	295 723	312 223	16 500	5,6	77 854	60 271	17 583	6,0
Unitárius	46 006	48 113	2 107	4,6	11 178	9 038	2 140	4,7
Lutheránus	198 807	196 375	-2 432	-1,2	45 417	44 028	1 389	0,7
Görög katolikus	648 263	674 654	26 391	4,1	164 130	134 010	30 120	4,6
Ortodox	637 873	680 172	42 299	6,6	155 897	121 330	34 567	5,4
Izraelita	15 570	18 792	3 222	20,7	3 248	1 571	1 677	10,8
Nemzetiség szerint								
Magyar	561 401	603 711	42 310	7,5	155 638	120 299	35 339	6,3
Német	198 807	196 375	-2 432	-1,2	45 417	44 028	1 389	0,7
Román	1 207 230	1 271 640	64 410	5,3	300 377	239 660	60 717	5,0
Cigány	78 906	83 186	4 280	5,3	19 650	15 680	3 970	5,0
Zsidó	15 570	18 792	3 222	20,7	3 248	1 571	1 677	10,8

A következő táblázat a természetes népmozgalom évi átlagos arányszámait (indexeit) mutatja be vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint is részletezve, az abszolút számokat – a népmozgalmi statisztika gyakorlatának megfelelően – az időszak közepi népességhez viszonyítva.

A természetes népmozgalom arányszámai 1850–1857 között

	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	ezer főre		
Összes népesség	35,4	28,4	7,0
Vallásfelekezet szerint			
Római katolikus	41,1	31,5	9,6
Református	36,6	28,3	8,3
Unitárius	33,9	27,4	6,5
Lutheránus	32,8	31,8	1,0
Görög katolikus	35,4	28,9	6,5
Ortodox	33,8	26,3	7,5
Izraelita	27,0	13,1	13,9
Nemzetiség szerint			
Magyar	38,2	29,5	8,7
Német	32,8	31,8	1,0
Román	34,6	27,6	7,0
Cigány	34,6	27,6	7,0
Zsidó	27,0	13,1	13,9

Az első táblázat adataiból kitűnik, hogy e nem egészen 7 év alatt az összes népesség természetes szaporodási üteme nem haladta meg az 5%-ot, évi átlagban tehát 0,75% körül mozgott. Ezt – az izraelitáktól eltekintve – csupán a római katolikusok és a reformátusok szaporodási üteme haladta meg lényegesebben (az előbbi 7,1, az utóbbi 6,0% volt), aminek etnikai vetületét tükrözi a magyarság 6,3%-os gyarapodási aránya. Az ortodox hitűek átlagot alig meghaladó (5,4%-os), a görög katolikusok átlagon aluli (4,6%) szaporodási aránya szabja meg a románság 5,0%-os természetes szaporodási ütemét. Leggyengébb a lutheránusok s így az ezek számával egyenlőnek tekintett németek (szászok), legerőteljesebb viszont az izraeliták (zsidók) gyarapodási üteme volt.

A népmozgalmi indexeket szemléltető második táblázat tanúsága szerint az ezer lélekre eső születések évi átlagos száma szintén a római katolikus és református egyházhoz tartozóknál volt a legmagasabb (41,1, illetve 36,6 ezrelék), akik – kedvezőtlen halandósági mutatójuk ellenére – a természetes szaporulat indexe tekintetében is az élen állnak. Etnikai vonatkozásban ez határozza meg a magyarság vezető pozícióját mind a születésgyakoriság (38,2 ezrelék), mind a természetes szaporodás (8,7 ezrelék) rátáját tekintve. Ezt követi – közepes, illetve annál gyengébb születési rátával – a görög katolikus és ortodox egyház, ám viszonylag kedvezőbb halandósági indexük a románság természetes szaporodási arányát az átlagosnak megfelelő szinten határozza meg. A lutheránus hívek számával egyenlőnek tekintett németek (szászok) természetes szaporulata (évi 1,0 ezrelék) az alacsony natalitás és magas mortalitás következtében úgyszólván a stagnálás szintjére süllyedt. A zsidóság reprodukciós indexe viszont, bár születési rátája a legalacsonyabb, feltűnően alacsony halandósági indexének köszönhetően az átlagosnak csaknem a kétszerese.

A két táblázat adatai egy viszonylag rövid időszak népmozgalmát – felekezeti vonatkozásban minden bizonnyal valóban, etnikai vonatkozásban feltehetően a valóságot megközelítően – mutatják be. Javarást dokumentált anyaga lehetővé teszi az egyik vagy másik erdélyi népcsoport nagyobb vagy kisebb arányú szaporodását vitató nézetek reális megítélését.

Ám szerény véleményünk szerint nem alaptalan annak feltételezése sem, hogy Erdély természetes népmozgalma e közel hétéves periódushoz hasonlóan alakulhatott a 19. század dereka körül egy legalább 4–5 évtizedre becsülhető időszak egész folyamán. Erre abból is következtethetünk, hogy az 1869-es népszámlálás tanúsága szerint a vallásfelekezetek (úgy-szintén a vallási alapon becsülhető nemzetiségek) viszonylagos súlya az 1850-es állapothoz képest alig módosult, s a nem jelentős arányeltolódások is jórészt a vallásfelekezetek egymástól meglehetősen eltérő természetes szaporodási ütemének következményeként értékelhetők, miként ezt a fenti népmozgalmi statisztikából láthattuk.

AZ 1869. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS

A kiegyezés után megszervezett önálló magyar statisztikai hivatal az első népszámlálásnál, amelyet 1869-ben hajtott végre, az etnikai viszonyok tudakolását mellőzve csak a népesség vallásfelekezeti megoszlását vette számba.

A népszámlálás kiterjedt Magyarország – immár Erdélyt is magában foglaló – egész akkori területére. Eredményeit a statisztikai hivatal csupán törvényhatóságok (és városok) szerint részletezve tette közzé.¹¹²

Erdély statisztikai adatait a kiadvány külön fejezetben foglalta össze, és pedig a még érvényben volt hagyományos közjogi szerkezete (vármegyék, székely és szász székek, vidékek) szerint tagolva, de a Partium nélkül, amelyet 1860-ban visszacsatoltak Magyarországhoz.

Tekintettel arra, hogy a Partium adatai az előző három census (1786, 1850, 1857) fentebb ismertett eredményeiben is benne foglaltattak, az 1869-es népszámlálás erdélyi végösszegéhez – annak érdekében, hogy azonos terület népességi viszonyait tükrözzék – szintén hozzászámítandók. Ez nem okoz nehézséget, minthogy Kővár vidék, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megye törvényhatósági státusát és területi elhatárolását a visszacsatolás sem érintette.

Erdély és a Partium 1869-ben számba vett polgári népességének vallásfelekezeti megoszlásáról az alábbi táblázat tájékoztat.

A népesség megoszlása vallásfelekezetek szerint 1869-ben

Vallásfelekezet	Szám	%
Görög katolikus	742 490	31,0
Görögkeleti (ortodox)	723 053	30,2
Együtt	1 465 543	61,2
Római katolikus	276 693	11,6
Örmény katolikus és keleti	4 401	0,2
Református	349 827	14,6
Unitárius	53 613	2,2
Együtt	684 534	28,6
Lutheránus	209 676	8,8
Izraelita	33 213	1,4
Egyéb	240	*
Erdély a Partiummal összesen	2 393 206	100,0

A népesség etnikai összetételére Keleti Károly a tanköteles gyermekek anyanyelvének aránya alapján következtetett, az iskolák tanítási nyelvének meghatározása céljából készült országos összeírás anyagának felhasználásával.¹¹³ Bár kérdés, vajon az iskolás gyermekek aránya nemzetiségenként azonos volt-e. Keleti Károly e módszerrel becsült adatait reálisnak tartják, s a korabeli Magyarország népességének anyanyelvi megoszlását illetően ma is azokra szoktak hivatkozni. Ennek ellenére helyesebbnek véljük, ha eddig követett módszerünk mellett következetesen kitarva a vallási statisztika alapján következtetünk az etnikai viszonyokra. Erdély és a Partium népességének e módszerrel becsült nemzetiségi tagolódását az alábbi táblázat szemlélteti:

**A népesség nemzetiségi megoszlása 1869-ben
(A vallási statisztika alapján becsült adatok)**

Nemzetiség	Szám	%
Román	1 375 543	57,5
Cigány	90 000	3,7
Együtt	1 465 543	61,2
Magyar	675 733	28,2
Örmény	4 401	0,2
Szlovák, cseh	4 400	0,2
Együtt	684 534	28,6
Német	209 676	8,8
Zsidó	33 213	1,4
Egyéb	240	0,0
Erdély a Partiummal összesen	2 393 206	100,0

A vallási statisztika alapján a románok számára lehet a legnagyobb valószínűséggel következtetni, mivel csaknem kizárólag a görög katolikus és a görögkeleti (ortodox) egyház hívei voltak. Ám tekintettel arra, hogy e két felekezethez tartozott (a nem nagy számú székelyföldi magyarok mellett) a cigányság túlnyomó része is, legalább ez utóbbiak kiiktatása semmiképpen sem mellőzhető.

A cigányok számának becslésénél abból indultunk ki, hogy az 1850-es népszámlálás szerint kerekén 79 ezer cigányt írtak össze, ami az összes népesség 3,8%-át jelentette. Számuk és százalékos arányuk – közismerten nagy szaporaságuknak köszönhetően – azóta minden bizonnyal nagyobb mértékben emelkedett, mint a többi nemzetiségeké. Bár valószínű, hogy a magyarok és a szászok közé vegyült cigányság csekély, de megbecsülhetetlen töredékének beolvadása környezetének nyelvi-vallási közösségébe ebben az időben már fokozódott, döntő többségük továbbra is megmaradt a két görög rítusú egyház kötelékében, amit a több mint két évtizeddel később, 1893-ban végrehajtott cigányösszeírás adatai is tanúsítanak.¹¹⁴ Ezért a vallási statisztika etnikai vetületét mérlegelve a cigányság csak e két egyházzal kapcsolatban jelent számba vehető tényezőt. A cigányoknak csupán ezt a nagyobb tömeget figyelembe véve se túlzott tehát, ha számukat 90 ezerre becsüljük. Ez annyit jelent, hogy – az 1850-es etnikai statisztikával egyezően – a két görög rítusú egyház híveinek 6,14%-át tekintettük cigánynak, s így az összes népességhez viszonyított 3,7%-os arányuk alig árnyaltnyi eltérést mutat az 1850. évi 3,8%-hoz képest.

Míg az 1850-es népszámlálás nemzetiségi összesítésében még 7600 örmény szerepelt, 1869-ben a két örmény felekezet híveinek száma 4401-re csökkent. Ezeket örmény nemzeti-

ségűeknek tekintettük annak ellenére, hogy az örménység zöme ekkor már nyelvében és kultúrájában magyarrá lett.

A római katolikus, református és unitárius egyházhoz tartozók csaknem kivétel nélkül magyarok voltak. E három felekezet együttes lélekszámából – a magyarokkal azonos arányú természetes szaporodást feltételezve – levontuk az 1850-ben 3743 főt számláló szlovákok, csehek 4400-ra becsült számát, miáltal az összes népességhez viszonyított 0,2%-os arányuk változatlan maradt.

A lutheránus egyház mint az erdélyi szászok nemzeti egyházának híveit németeknek tekintettük. Elhanyagolhatónak véltük a magyar nemzetiségű lutheránusok kiiktatását, mint-hogy ezek számát alig haladta meg a római katolikus németeké, akiket viszont a magyarsághoz soroltunk.

Az izraelita vallásúakat zsidó nemzetiségüként mutattuk ki, noha tekintélyes részük már elindult a magyarosodás útján.

A fenti irányelvek figyelembevételével úgy véljük, hogy a vallásfelekezeti statisztikára alapozott becslési eredményeink az 1869. évi etnikai viszonyokat eléggé megbízhatóan tükrözik, miként erről az 1850. évi népszámlálás kapcsán is meggyőződhattünk.

Az 1869 végén tartott népszámlálást alig két évvel előzte meg az 1867-es kiegyezés, mely érvényesnek ismerte el a kolozsvári rendi országgyűlés által – a szászok némi vonakodása, a románok tiltakozása ellenére – 1848-ban megszavazott uniótörvényt. Ezzel lezárult Erdély történetének egy nagy korszaka, amelynek során – akár mint tartományi jellegű államigazgatási egység, élén a „király képében” kormányzó vajdával, akár mint önálló fejedelemség, akár mint a Habsburg-birodalom koronátartománya – mindenkor kisebb-nagyobb fokú autonóm státust élvezett, minek folytán politikai, társadalmi, gazdasági viszonyai a magyarországitól sok tekintetben eltérően alakultak. Az 1869-es népszámlálás eredményei nyilvánvalóan még e lezárult korszak végső szakaszának társadalmi viszonyait tükrözik, amiért indokoltnak véltük, hogy tanulmányunkat ezzel zárjuk.

A kiegyezés egy új korszak: a dualizmus korának kezdetét is jelzi. Az immár Magyarország szerves részét képező Erdély etnikai-vallási struktúrájának alakulását ebben a korszakban a polgári átalakulás felgyorsulása folytán megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok új rendszere határozza meg, amelyek elemzése új fejezetre tartozik. A rákövetkező legújabb korszakban viszont, amióta Erdély Románia része lett, a demográfiai viszonyokban napjainkig végbemenő jelentős változásokat új államkeretben kell majd elemeznünk, s ez megint egy másik fejezet tárgya.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az e fejezetben ismertetett népességstatisztikai adatokat a 37. sz. tábla foglalja össze.

Az adatok némelyikét – különösen a becslésen alapulókat – a még feldolgozásra váró források feltehetően bizonyos mértékben módosíthatják. Így ismételten hangsúlyozni kívánjuk, hogy Mályusz Elemérnek a 15. század végi népesség számára és etnikai összetételére vonatkozó becslése szorul alaposabb dokumentálásra.

Ezek előrebocsátásával táblánk alapján megállapítható, hogy Erdélynek a 15. század végén 425 ezer főre becsült népessége 1869-ig csaknem kétfélszeresére nőtt meg, tehát nem egészen négy évszázad alatt öt és félszeresére növekedett. Nemzetiségek szerint azonban a növekedési ütem igen eltérő volt: a románoknál 13-szoros, a németeknél (szászoknál) háromszoros, míg a magyaroknál (a székelyekkel együtt) alig több mint két és félszeres.

Időszakokra tagolva azt látjuk, hogy a románság gyarapodása a 15. század végétől 1786-ig volt a legerőteljesebb, e hozzávetőleg három évszázad alatt számuk csaknem nyolcszorosára növekedett, az összes népességhez viszonyított arányuk pedig megközelítette (ta-

lán meg is haladhatta) az 50%-ot. Ebben a korszakban a románok tényleges szaporodása évi átlagban elérte a 2,4%-ot, ugyanakkor a magyaroké 0,35%, a németeké 0,67% körül mozgott. Ez egyfelől azzal magyarázható, hogy az ország védelmében a magyarok (a székelyekkel együtt) hozták a legnagyobb véráldozatot, míg a szászok hozzájárulása inkább a katonaság fegyverzetével és egyéb szükségletekkel való ellátásából állott. Másfelől, ami a románokat illeti, a feltételezhető természetes szaporodást jóval meghaladó tényleges gyarapodási ütemük kétségkívül a fentebbiek során részletesen taglalt bevándorlási folyamatra utal.

1786 óta a románság számbeli növekedése lelassul, és bár az 1850-ig eltelt mintegy 64 év alatt az évi átlagos szaporodás üteme még 0,87%, 1850–1869 között már csak 0,64%, tehát alatta marad az összes népesség tényleges szaporodási arányának. Ez annak jeleként értékelhető, hogy fokozatosan elapadtak azok a források, amelyek révén eddig kívülről állandó erősítést kapott.

A 18–19. századforduló óta már csak a zsidó bevándorlás volt számottevő, 1850–1869 között számuk megkétszereződött, de az 1869-ben is mindössze 33 ezer főt kitevő zsidóságnak csupán a népesség 1,4%-át képviselte.

Az 1850–1869 közötti 19 éves periódusban a magyarság szaporodási üteme elérte az évi 1,37%-ot, míg a szászok – alacsony természetes szaporodásuk következményeként – évi átlagban alig 0,49%-kal gyarapodtak.

A nemzetiségek szaporodási üteme tekintetében a népszámlálások pontos vallásfelekezeti statisztikája alapján kimutatható jelentős eltérések eredményeként a románságnak az összes népességhez viszonyított aránya az 1850. évi csúcsontról (59,5%) 1869-ig 57,5%-ra esett vissza, míg a magyarságé 26%-ról 28,2%-ra emelkedett. Csökkent a németek aránya is: 9,3%-ról 8,8%-ra.

A fejlődés folytonosságának szemléltetése céljából a 37. sz. tábla bemutatja az 1880–1910 között tartott népszámlálások anyanyelvi és vallási eredményeit is. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az 1869-ben érvényben volt közigazgatási beosztás módosulása után az új megyei szervezet szerint a királyhágóntúli 15 megye és Szilágy megye együttes területe felel meg Erdély és a Partium régi területi egységének. Ezért adataink a 16 megye népességére vonatkoznak, s így homogén adatsoroknak tekinthetők. Ezek elemzése azonban már a következő fejezetre tartozik, melyben a történeti Erdély népességtörténetének áttekintését az 1869-es népszámlálással zárva a tágabb értelmezésű Erdély keretébe foglalva folytatjuk.

EGYÉB NÉPCSOPORTOK MEGTELEPEDÉSE

Magyarok (hozzászámítva a székelységet is), a szászoknak nevezett németek és románok mellett – különösen, ha figyelmünket a tágabb értelmezésű Erdélyre fordítjuk – az évszázadok folyamán egyéb népcsoportok is hazára leltek ezen a földön.

Az itt meghonosodott népcsoportok vázlatos számbavételét a *zsidókkal* kezdjük. Főleg azért, mert a zsidóság – különösen számbeli súlyához viszonyítva – rendkívül jelentős szerepet játszott Erdély gazdasági és társadalmi életében.

Hiteles adat a zsidók erdélyi jelenlétére vonatkozóan csak a 17. századból van. Bethlen Gábor a török birodalomból telepít be zsidókat, 1623-ban kelt kiváltságlevele biztosítja a zsidók szabad vallásgyakorlatát, a kerített városokban való lakhatást, szabad kereskedést, felmenti őket minden megkülönböztető jel viselése alól. A nagy fejedelem, aki Erdélyt gazdaságilag virágzóvá, erőssé akarta tenni, kitűnő érzékkel ismerte fel, milyen nagy szolgálatot tehetnek a zsidók az ország nemzetközi kereskedelmének kiépítésében.

Ezek szefárdi zsidók voltak, a Spanyolországból kiűzött zsidók ivadékai, akik a zsidó arisztokrácia bizonyos nemét képviselték, műveltségre jóval felülmúlták az askenázi vagy német szertartású zsidókat. Nemcsak a kereskedelemben játszanak jelentős szerepet, de török tolmácsként is alkalmazzák őket, a portai követek leveleit hordják, a török rabságba esett erdélyiek kiváltására kapnak megbízatást. Halálos betegségében Bethlen Gábor orvosa a zsidó Riberius doktor volt, és zsidó volt I. Rákóczi György orvosa is. Gyulafehérvárott, az akkori fejedelmi székhelyen keletkezett Erdély első zsidó hitközsége, itt épült az első zsinagóga.¹¹⁵

Fel kell tételeznünk, hogy a fejedelmi udvar előkelőségei körében megbecsülésnek örvendhettek az udvarba bejáratos zsidó értelmiségiek, és kapcsolataik eszmei-szellemi vonatkozásban is élénkek lehettek. Csak ezzel magyarázható, hogy éppen a legmagasabb fejedelmi méltóság képviselője, Péchi Simon főkancellár volt a „zsidózó” szombatos vallás alapítója. A szombatosok a szefárdiaktól vették át a spanyol-zsidó rítust, amelyet a német szertartású zsidó környezetben is végig megtartottak.¹¹⁶

Az erdélyi zsidóság száma a 18. század végéig jelentéktelen volt. Az orosz birodalomból kiűldözött zsidók Nyugat felé áramló bevándorlása még a 19. század közepén is csak Erdélynek a Magyarország északkeleti részével (Máramaros, Ugocsa) határos peremvidékét érintette. Ez a zsidóság meggyötört, mindenétől megfosztott proletár tömeg volt, amelyet szigorú teokratikus fegyelem, az ősi vallás fanatizmusa és német-zsargon jiddis nyelve kövacsolt népi egységbe. Az ország, amely új hazát adott nekik, a polgári liberalizmus szellemében akkor indult el a modern fejlődés útján. Törvények védik a zsidók élet- és vagyonbiztonságát, fokozatosan erősödő közfelfogás egyenleti társadalmi és gazdasági felemelkedésük útját.

A folyamat betetőzését jelenti az 1867: XVII. törvénycikk, amely kimondja az ország izraelita lakosainak teljes egyenjogúságát minden politikai és polgári jog gyakorlására. A törvény értelmében a zsidóság nem mint népfaj, hanem mint izraelita hitű magyar állampolgárok vallási közössége lesz részese az állampolgári jogoknak. Oroszország és Románia kivételével, ahol a zsidók még mindig a teljes jogfosztottság állapotában szenvednek, Európa minden állama a felekezeti elv alapján oldotta meg a zsidó emancipációt. Ennek közvetett hatása az volt, hogy lerombolta a középkori gettófalak maradványait, fellazította a zsidó népi egységet, és tárt kapukat nyitott az európai zsidóság asszimilálódásának. Valóban, Angliát és Németországot kivéve, Európa egyetlen országában se volt olyan gyors és csaknem általános a zsidóság asszimilációja, mint Magyarországon és Erdélyben. Ez a folyamat egyrészt gazdasági, másrészt társadalmi tényezők együttes hatásaként ment végbe.

Magyarországon és Erdélyben a 18. század végétől kezd kialakulni a modern tőkés gazdaság. A hazai polgárság gyengesége, a céhes ipari termelés középkori formájához ragaszkodó konzervativizmusa nélkülözi a tőkés fejlődéshez szükséges dinamizmust. Ebben a vonatkozásban még az évszázados ipari és kereskedelmi hagyományokkal rendelkező német polgárság is csak ritka kivétel. A magyar nemességnek az a rétege, amely korszerűtlenül művelt földbirtokából már nem tud megélni, inkább a hivatalnoki pályára tódul, mert a polgári foglalkozást, az ipart, kereskedelmet „úri emberhez” nem méltónak tartja. Ritka kivételnek számított az olyan földbirtokos, aki mintaszerű gazdálkodással tőkét gyűjtött, de ezek is idegenkedtek pénzüket ipari vagy kereskedelmi vállalkozásba fektetni.

Mindezek következtében a hazai kapitalista termelés megszervezésében a szorgalmas, mozgékony zsidóságnak jutott a legfontosabb szerep. A birtokosoktól ők vásárolták fel a gabonát, dohányt, gyapjút, bőrt, és továbbították a piacokra. A 18. század fordulóján még jórészt szegény, a megélhetésért keményen dolgozó, az érvényesülésben korlátozott zsidóság köréből így emelkedtek ki lassan azok a kereskedők, akik szorgalmukkal és takarékos életmódjukkal a 19. század közepe táján mind komolyabb vagyonra tettek szert, s tekintélyes nagykereskedői vállalkozók lettek. Főleg ezek a zsidó kereskedő családok rendelkeztek

olyan tőkével, amelyet gyümölcsöző ipari és pénzügyi vállalatokba fektethettek. A századforduló táján közülük kerül ki a kereskedői és ipari középpolgári réteg jelentős része, a mezőgazdasági tőkés nagybérlők csaknem fele, a nagyipari burzsoázia zöme, és a hazai nagytőke csúcsein is nagy számban birtokolják a vezető pozíciókat. A zsidóság többsége azonban nem tudott kiemelkedni a szegénységből, még a századforduló körül is csaknem fele része ipari vagy mezőgazdasági proletár volt, s így ők lettek a marxista osztályharcos munkásszervezetek hangadói is.¹¹⁷

A gazdasági progresszióval párhuzamosan haladt a zsidóság társadalmi emelkedése. A zsidók egyenjogúsítását a felvilágosodás, a liberalizmus szellemétől áthatott nagy magyar politikusok vitték diadalra, így csak természetes, hogy magukat most már izraelita vallású magyaroknak vallva, hálájuk és rokonszenvük a magyar nemzeti célkitűzések buzgó szolgálatában nyilvánul meg. Gyermeküket magyar iskolákba járatják, egyre gyarapodik a magasabb kulturális képzettségű izraeliták száma, a századfordulóra már mintegy harmad részük az értelmiségi pályákon helyezkedik el. A kor szabadgondolkodó szelleme, amely fellazított mindenféle vallási kötöttséget vagy elkötelezettséget, már felekezeti különbségre és származásra való tekintet nélkül egy táborba tömöríti a társadalmi haladásért és a nemzeti célokért küzdő szellemi elitet. A zsidó származás nem jelent akadályt, hogy mint írók, újságírók, művészek, orvosok, tudósok, magas rangú hivatalnokok érvényesíthessék tehetségüket, elnyerhessék a legmagasabb közjogi méltóságokat, bekerülhessenek az arisztokrácia rendjébe is.

A zsidók kulturális színvonalának emelkedése és a vallási előítéletek háttérbe szorulása utat nyit a középosztálybeli értelmiségiekkel és a születési arisztokráciával való vérségi keveredésnek. A 19. század elején még jórészt jiddis nyelvű erdélyi izraeliták 3/4 része a század végére már magyar anyanyelvű és a magyar kultúrközösséghez tartozik. Ez tekintélyes hozzájárulást jelentett ahhoz, hogy az utóbbi másfél évszázad alatt a magyarság száma más népelemekkel szemben jelentősebb mértékben növekedett.¹¹⁸

Bethlen Miklós gróf, kora széles látókörű közírója, aki 1863-ban éles szemmel ismerte fel a szebeni országgyűlés nagy perspektívákat nyitó jelentőségét, német nyelvű folyóiratában 1870-ben nyíltan kifejti, hogy tehetségük és munkájuk révén a zsidók a civilizáció jelentős tényezői s ezért szükségünk van rájuk, cikkét ezzel a felkiáltással zárva: „Mehr Juden, Mehr Licht!”¹¹⁹

Itt kell megmagyaráznunk, miért mutattunk ki, a hivatalos statisztikától eltérően, 1880–1910 között zsidó nemzetiségűeket.

A magyar népszámlálások 1880-tól kezdve a nemzetiségi hovatartozás kritériumának az anyanyelvet tekintették. Az anyanyelvi statisztika általában híven tükrözte a nemzetiségi viszonyokat, csupán a németek vonatkozásában mutatott torz képet. Ez annak következménye, hogy a jiddis és a német nyelvet azonosnak véve, a jiddis anyanyelvűeket is mint németeket vették számba, s így az anyanyelvi statisztikában egységes nemzetiségként jelentkezett két olyan népcsoport, amelyek nemesak egymás nyelvét nem értették, de kulturális és társadalmi vonatkozásban is élesebben határolták el magukat egymástól, mint bármely más népcsoport. A jiddis anyanyelvű izraeliták nem németeknek, hanem öntudatosan zsidóknak vallották magukat akkor is, amikor a zsidóságot az ország törvényei már nem tekintették nemzetiségnek. A konzervatív zsidóság utolsó maradványai voltak, akik szembehelyezkedve a középkori elzárkózásból kitört, asszimilálódó hittestvéreikkel, fanatikusan kitarítottak a zsidó nemzeti egység mellett. Jobban tükrözi tehát az etnikai valóságot, ha a németektől elkülönítve mint zsidó nemzetiségűeket mutatjuk ki.

A hivatalos statisztikai adatoknak ez a korrekciója nem okoz nehézséget. A népszámlálások ugyanis törvényhatóságokként kimutatták az egyes vallásfelekezetekhez tartozók anyanyelvi megoszlását, s így az izraelita vallásúak anyanyelvi megoszlásáról is pontos adatokat szolgáltatottak. A német (valójában jiddis) anyanyelvű izraelitákat tehát következetesen

zsidó nemzetiségüként mutatjuk ki. Ezek számát a német anyanyelvűek statisztikai rovatából levonva, a különbözet a német nemzetiség reális számerejét jelzi.

Örmények már a középkorban is telepedtek Erdélybe, amiről az okiratok mellett egyes „Örményes” összetételű helynevek tanúskodnak. Az Európában élő örmények ősi hazájukból a 13. században a mongolok elől menekülnek, rövid krími tartózkodás után onnan is továbbbúzva, a megmaradtak Lengyelország keleti városaiban telepednek le, onnan Moldovába költöznek, ahol hét várost alapítanak. Egy csoportjuk Moldovából 1669-ben kér bebocsátást Erdélybe, itt kezdetben a havasok aljában fekvő helységeken laknak. Apafi Mihály fejedelem szívesen fogadja a kulturált, kereskedelemben járta és feltehetőleg nem csekély pénztőkével érkező örményeket, önkormányzatot és szabad kereskedést biztosít számukra, kimondja, hogy szolgaságra nem kötelezhetők. Hamarosan jelentős szerepre tettek szert Erdély nemzetközi kereskedelmében, főleg a Nyugat felé irányuló marha- és bőrkivitelben, valamint a nyugati iparcikkek behozatala terén.

Gyergyószentmiklós, Erzsébetváros, de főleg Szamosújvár jelentős örmény központokká fejlődtek. A külkereskedelem hanyatlása folytán tevékenységük a helyi kiskereskedelem felé irányul, de ez együtt jár szétszóródásukkal Erdély és Magyarország városaiba, falvaiba.

Az Erdélybe települő örmények a keleti ortodox örmény egyház hívei voltak, de már 1690-ben elismerik a római pápa főségét, elfogadják a római katolikus egyház hitelveit, az örmény nyelvű liturgia fenntartásával. Az örmény katolikus egyház püspökének székhelye Szamosújvár, amely máig is az örménység szellemi központja.

Az örmények fő foglalkozása a kereskedelem, de sokan fektetik tőkéjüket földbirtokba, s mint általában szorgalmas, tőkegyűjtő, vagyonos, művelt elemek társadalmi megbecsülésnek örvendenek. Több örmény család emelkedik nemesi, főnemesi rangra, egyre nagyobb számban érvényesülnek az értelmiségi pályákon, feljutva a legmagasabb méltóságokig, írók, művészek, főiskolai tanárok kerülnek ki soraikból.

Minthogy vallásuk sem jelent akadályt, gyakori házassági kapcsolataik révén fokozódik keveredésük a magyar polgári, sőt előkelő nemesi családokkal. A 19. század második felére a papságon kívül csak itt-ott az öregek beszélnek még az örmény nyelvet, az örmények beolvadása a magyarságba úgyszólván befejezettnek tekinthető. De az ősi származás emlékét mint történelmi hagyományt az örménység ma is büszkén ápolja.¹²⁰

A *cigányok* általános felfogás szerint Indiából származnak, de nem tudjuk, mikor hagyták el hazájukat. Hosszas vándorlás után Perzsián és Törökországon keresztül húzódtak a Balkán-félszigetre. A 14. század folyamán nagy számban lepik el Havaselvét, ahol századokon keresztül rabszolgák, a cigány rabszolgaságot csak a 19. század közepén szüntették meg. Valószínűleg itt veszik fel a görögkeleti ortodox vallást és sajátítják el a román (oláh) nyelvet. Innen egy részük a török betörések és zavaros közállapotok miatt a 15. század elején bebocsátást kér Magyarországra, ahol mint a török elől menekülő keresztényeket barátságosan fogadják. Zsigmond király 1423-ban védlevelet ad számukra, amely biztosítja önkormányzatukat, de elrendeli, hogy le kell telepedniük és házi tűzhelyeket kell alapítaniuk. A földesurak a birtokaikra telepített cigányokat igyekeznek munkához szoktatni. Főleg alacsonyabb rendű munkákat végeznek (vályogvetés, kemencetapasztás, pecérség stb.), de különleges képességük révén sokan mint szegkovácsok, patkolókovácsok, üstkészítők, rézművesek, teknővájók keresik meg kenyerüket. Bethlen Gábor fejedelem nagy becsben tartja a fegyverkovácsolásnál, puskaportörésnél, golyóöntésnél foglalkoztatott cigányokat, továbbá mint kengyelfutókat, postásokat. Sokan foglalkoznak aranymosással. Kiváló muzikalitásuk következtében nemcsak a paraszti, de az úri rend zenészei is közülük kerülnek ki.

Többségük azonban nehezen adja fel évszázadok óta megszokott vándor életmódját. Mária Terézia 1761-ben a Bánságban kezdi letelepíteni a vándorcigányokat, akcióját II. Jó-

zsef nagy lendülettel folytatja, de kísérleteik csekély eredménnyel jártak. Még a 19. század végén is több ezer volt a vándorcigányok száma.¹²¹

A vándor életmód fokozatos feladásával párhuzamosan bomlásnak indul a cigányság tradicionális törzsi szerkezete, népi egysége. Letelepedésük szétszóródásukkal járt együtt, szerte Magyarország és Erdély minden táján. Sehol nem alkottak népileg elkülönített, zárt települési területeket, még községi szinten se. A falvak és városok szélén keletkezett cigány gettók füstös putrijaiban a cigányság általában a helység népességéhez viszonyítva csak jelentéktelen kisebbséget képviselt. Izolált, lenézett társadalmi helyzetéből fokozatosan kiemelkedni csak az a rétege tud, amely rendszeres munkavállalás útján teremtve magának egzisztenciát, alkalmazkodik a helység többségi lakosságának életmódjához. Ezt a folyamatot nagyban előmozdítja, hogy a kötelező iskolai oktatás hatására egyre több cigány részeseül iskolai nevelésben. Az iskolák oktatási nyelve a helység lakosságának anyanyelve lévén, ezen a nyelven sajátítja el a műveltség elemeit, az pedig azzal a következménnyel jár, hogy beolvad az illető nemzetiség kultúrközösségébe. A cigányság művelődési színvonalának emelkedése törvényszerűen asszimilációjukat eredményezi.

Az asszimilálódás útján lévő cigányságot csak bizonyos antropológiai jellegzetességek különböztetik meg más etnikumoktól. A nemzet vagy nemzetiség fogalmát azonban döntően nem faji eredet, nem külső testi jegyek határozzák meg. Minthogy pedig a cigányságnak nincs egységes irodalmi, de még csak írott nyelve sem, nincs nemzetiségi kultúrája, értelmiségi rétege, általános felfogás szerint hiányoznak azok a kritériumok, amelyek alapján a cigányságot önálló nemzetiségnek lehetne tekinteni.

Nem valószínű, hogy sikerrel kecsegtethetnének azok az újabb törekvések, amelyek célja a cigány nemzetiség feltámasztása egy egységes, írott cigány nyelv megteremtése és oktatása által. A cigány etnikai egységet éppen a cigányság szociális differenciálódása menthetetlenül felszámolta. A társadalmi hierarchiában gazdaságilag és kulturálisan felemelkedő rétege megtagadja cigány származását. Kiszakad népéből és maga is lenézi a társadalmi struktúra legalacsonyabb fokán megrekedt, műveletlen, dologkerülő, testi és erkölcsi szennyével az emberi közösségből önmagát kirekesztő cigány lumpenproletariátust.

A cigányügy nemcsak Erdélyben, de Közép-Kelet-Európa csaknem minden országában súlyos problémát jelent. De nem nemzetiségi, hanem társadalmi probléma, egyetlen megoldása csak a cigányság művelődési színvonalának emelése, rendszeres munkára szoktatása, civilizált lakásviszonyainak megteremtése útján lehetséges.

A cigányságot mint nemzetiséget csak az 1850. évi népszámlálás vette számba. Az 1880–1910 között végrehajtott népszámlálások anyanyelvi statisztikájában a cigányokat az egyéb anyanyelvűek rovatában mutatták ki, számukat csupán a megjegyzésekben foglalt részletezések alapján lehet összegezni. A cigány-statisztika feltűnő ingadozásai azzal magyarázhatók, hogy a románul beszélő cigányok a népszámlálások során hol cigánynak, hol román anyanyelvűnek vallották magukat. A cigányok számáról, anyanyelvi-vallási megoszlásáról, művelődési és egyéb fontosabb demográfiai viszonyairól az 1893. évi általános cigányösszeírás ad pontos tájékoztatást. Ezzel a következő fejezetben foglalkozunk részletebben.

Szlovákok (tótok) csak elszórtan telepedtek meg a történelmi Erdélyben. A török hódoltság idején kipusztult népesség helyére a 18–19. században egyes földesurak szlovákokat is telepítenek Szilágy is Bihar megyébe, ahol tiszta szlovák vagy szlovák többségű községek egy kis összefüggő etnikai szigetet alkottak. Az Erdély sorsában csak a trianoni béke után osztozó Csanád megyei Nagylak szlovák többségű lakosságával az egyetlen jelentősebb szlovák település. Krassó-Szörény és Temes megye néhány községébe, valamint egyes ipari és bányaközpontjaiba is telepítettek szlovákokat. Ez utóbbiak kivételével foglalkozásra nézve szorgalmas földművelők voltak.

Csehek–morvák mint ipari szakmunkások jönnek a 19. század közepén Hunyad és Krassó-Szörény megyékben fellendülő gyáripar vonzására. Krassó-Szörény megye délnyugati sarkában cseh földművesekkel népesítenek be hét falut, amelyek összefüggő nyelvszigeteket képeznek. Eلسzórtan Erdély több városában települtek le cseh iparosok és szakmunkások.

Rutének (ruszinok, kisoroszek, kárpátukránok) jelenlétéről már a középkori Erdély szórványos falunevei tanúskodnak, de ezek hamarosan beolvadtak a románságba. Összefüggő rutén településterület csak 1920-ban, Máramaros megye kettéosztása és délkeleti csücskének Romániához csatolása folytán került Erdéllyel sorsközösségbe. A ruténség az ukrán népből kiszakadva, a 13. század körül kezdett átszivárogni a Kárpátokon, s ez a folyamat fél évezreden át tartott. Máramaros hegyvidéke a magyar honfoglalás idején lakatlan gyepülve volt, a magyarság csak a 13. században, a sóbányászat megindulásával nyomul felfelé a Tisza és bal parti mellékfolyóinak völgyében, ahol öt várost és a falvak egész sorát alapítja. A sorai közt lévő kis számú német vendégcsoport hamarosan beolvad a magyarságba. A középkor végén még lényegesen nagyobb magyar néptalajra telepednek rá a rutének és románok, elnyelve a falvak legtöbbszörének magyarságát, majd benyomulnak a városokba is. A kialakuló nagy uradalmaiba tömegesen telepítenek ruténeket és románokat. A románok társadalmi helyzete előnyösebb, katonai érdemeik fejében sokan nyernek nemességet, 1600 körül minden második román nemes, közülük kerül ki a vármegye tisztikarának jelentős része, román a közigazgatás nyelve is. A szegény rutén parasztok a jómódú román földesurak jobbjai, csak kevés közülük a birtokos nemes. A rutének és románok között kölcsönös asszimilációs folyamat indul meg, általában a falu többségét alkotó nép javára. A rutén elem nagy szaporasága és nagyobb arányú külső erősítése révén már a 17. század elején túlsúlyba kerül a románsággal szemben.

A rutének 1649-ben szakítottak a keleti ortodoxiával, és elismerve a római pápa egyházfőségét, a görög katolikus hitre tértek, a liturgia nemzeti nyelvének fenntartásával. A munkácsi, majd ungvári és eperjesi unitus rutén püspökségek a papképzés színvonalának emelésével elég tekintélyes egyházi értelmiségi réteget hoztak létre, amelyhez számíthatjuk az ugyancsak egyházi nevelésű tanítószolgát is. A román fejlődéstől eltérően azonban, számottevő rutén világi értelmiségi nem tudott kialakulni. A ruténség lényegileg két társadalmi csoportra tagolódott: a többségében írástudatlan, szegény parasztságra és az egyházi értelmiségre. Ez utóbbi úgyszólván egyetlen gondja a mélyrehatóan vallásos nép lelki gondozása volt, és csak másodlagosan a műveltség alapelemeinek terjesztése. A rutén nemzeti irodalom szinte kizárólag egyházi, vallásos művekre korlátozódott. A ruténség nemzetiségi-politikai törekvései, a többi nemzetiségektől eltérően, erőtlenekek maradtak, és nem támaszkodtak szélesebb tömegbázisra.

A 18–19. századi telepítési akciók során a Bánátba elszórtan ruténeket is telepítettek.¹²²

A *Bánság (Bánát)* újkori nemzetiségi összetétele csak a 18. század eleje óta másfél évszázadon át úgyszólván folyamatosan tartó telepítések eredményeként alakult ki. Az egykor népes országgrész, a középkorban még virágzó ősi magyar településterület lakossága a török hódoltság alatt elmenekült, kipusztult. A visszafoglalt hatalmas kiterjedésű, de jórészt elmo-csarasodott földterület termővé tételére és megművelésére a Balkánról Krassó-Szörény és Temes hegyvidékére húzódtott pásztorkodó románság, valamint a török elől a Dunától északra menekült szerbség számbelileg sem képviselt elegendő erőt, de egyébként sem mutatkozott alkalmasnak. Így az országgrész benépesítése elsősorban a mezőgazdasági munkában járatos külföldi munkaerő betelepítése útján látszott lehetségesnek. Az osztrák birodalom különböző részeiből valóságos új honfoglalás indul meg, döntő többségben németek, de olasz, francia, spanyol, cseh–morva telepesek is jönnek. A szerbek lélekszámát újabb be-

vándorló csoportok gyarapítják, a bánáti románság számát is alaposan megnöveli a Havaselve és Erdély felől szüntelenül tartó beszivárgás. Ezek mellett a magyar, szlovák, rutén telepesek száma eltölpül. Végül is a Bánság benépesítési akciója során 14 különféle nemzetiség vegyült itt össze, ehhez hasonló etnikai kevertséggel az akkori Magyarország, sőt Európa egyetlen táján se találkozunk.¹²³

A továbbiakban a Bánság nemzetiségei közül már csak a németek, szerbek, bolgárok, krassovánok településtörténetét kell ismertetnünk, miután a román, rutén, szlovák, cseh betelepülések folyamatát már vázoltuk. A nem nagyszámú olasz, francia és spanyol telepesekről elegendő megemlíteni, hogy egy részük járványok és mocsárláz áldozatául esett, a megmaradtak pedig beolvadtak a németiségbe.

Az általánosan *sváboknak* nevezett német népcsoport alkotta a bánáti telepesek többségét. A bécsi udvar célja a gazdasági szempontokon túlmenően az volt, hogy az ország déli részén megbízható katolikus német lakosságra támaszkodjék a még mindig fenyegető török veszedelemmel szemben. A német telepesek számára vonatkozó becslések igen eltérőek, ami a többszöri áttelepítésekkel és a járványok okozta veszteségekkel magyarázható. Egy 1777. évi összeírás szerint abban a 77 helységben, amelyben a lakosság többsége német volt, kereken 60 ezer németet vettek számba. Számuk 1821-ben 150 ezerre emelkedett, 1880-ban pedig már meghaladta a negyedmilliót. A jórészt összefüggő nyelvterületen települt svábok hazájukból mint a fejlett mezőgazdasági kultúra pionírjai érkeztek, szakszerű gazdálkodásukkal és példás szorgalmukkal igen nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a Bánság egy évszázad alatt az ország legvirágzóbb tartománya lett. A sváb telepes községek széles, fásított útjai mentén épült tágas lakóházak, korszerű gazdasági épületek még ma is tanúsítják egykori lakóik jólétét. Temesvár és más bánáti városok iparát, Oravicabánya és a többi bányák termelését is a birodalom minden részéből érkezett német iparosok és bányászok lendítették fel.

A német telepesek ingyen házhelyet, földet, pénzsegélyt, többévi adómentességet és más kedvezményeket kaptak. Az államhatalom nemcsak anyagi boldogulásuk feltételeit alapozta meg, de templomok, iskolák építésével anyanyelvi kultúrájuk ápolásának intézményeit is megteremtette. Nem részesültek azonban olyan különleges nemzeti privilégiumokban, mint amilyeneket fél évezreddel korábban az Andreanum az erdélyi szászoknak biztosított. Ezért a bánáti sváboknak a szászokhoz hasonló nemzeti önkormányzati szervezetük nem alakulhatott ki. Míg a szászokat nemzeti autonómiájuk egységes nemzetté ötvözte, a svábság nem sáncolta el magát öncélú nemzeti intézményeinek bástyái mögé, társadalma nyitott maradt. Az inkább materialista felfogású, a középkori tradícióktól mentes, liberális szellem felé vonzó svábok legfőbb törekvése anyagi jólétük emelése volt, nem a nemzeti öntudat, a népi elzárkózás erősítése.

A jólétben egyre gyarapodó sváb paraszti és polgári réteg általános kulturális színvonal is gyorsan emelkedik. Ennek egyik következménye, hogy megnövekedik a svábok száma a közép- és felsőfokú képezésű értelmiségiek sorában. Tehetségük és szorgalmuk révén a gazdasági, tudományos és államigazgatási ágazatok legmagasabb polcra emelkednek. Őszinte vonzódásuk a magyar művelődéshez, egyre élénkebb vérségi keveredésük a magyarsággal nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a sváb–magyar viszony úgyszólván konfliktusmentes lesz. Ez a sváb származású értelmiségi réteg, bár híven ápolja kapcsolatait népével, már nem öncélú nemzeti szeparatizmusának képviselőjeként áll szemben az államhatalommal, hanem a magyar nemzeti állam eszméjének lelkes híve, olykor a neofitákra jellemző túlbuzgósággal.

A bánáti svábság szellemi és politikai beállítottságát a nemzeti elzárkózáson felülemelkedő európai kultúrszintézis jellemzi. Ennek a koncepciónak két reprezentatív egyénisége a Bánság sváb népéből sarjadt Nikolaus Lenau és Herczeg Ferenc. Előbbi a német költészet

egyik büszkesége, aki sok versében fejezi ki rokonszenvét a magyarság iránt. Utóbbi, a sváb Herzog gyógyszerész fia, a magyar széppróza egyik legnépszerűbb klasszikusa, írásaiban ragaszkodó szeretettel emlékezett arra a sváb népre, amelyből származott.¹²⁴

A 18. századi nagy telepítési akciók során Szatmár, Szilágy és Bihar megyébe is érkeztek kisebb számú német telepesek, akiket származási helyüktől függetlenül szintén sváboknak neveztek. Jelentősebbnek csak a gróf Károlyi család Szatmár megyei birtokaira telepített mintegy kétezer családból álló német csoport tekinthető. Az 1712–1838 között folyamatosan tartó akció 31 községet népesített be. Ezeknek a községeknek egy részében a németeket a megmaradt magyar lakosság mellé telepítették, a részben elszórta fekvő telepes községek néprajzi környezete is általában magyar volt, ami elindította a szatmári svábság beolvadását a magyarságba.¹²⁵

A szerbek (rácok) az 1389. évi rigómezei vereség után csaknem három évszázadon keresztül több csoportban kaptak menedéket Magyarországon. A magyar királyok szívesen fogadták a harcokban edzett szerbeket, akik a magyarok oldalán is vitézül küzdöttek a törökök ellen. A nagy szerb felkelés leverése után 1690-ben a török bosszúja elől Csernovics Arzén ipeki pártiárka vezetése alatt mintegy 36 ezer szerb család menekül Magyarországra, bízva abban, hogy a török uralom megtörése után visszatérhetnek hazájukba. Jelentős részük az ország déli részén telepedett le, ahol ingyen földet és messzemenő kiváltságokat kaptak.

A szerb települési terület kelet felé ütközött a román terjeszkedés nyugati irányvonalával, és a két etnikum egyes vidékeken bonyolultan egymásba keveredett. Ez a két nép között már a 18. századtól kezdve sok viszályra adott okot, az első világháború végén pedig nyílt ellenségeskedéshez vezetett, amikor Nagy-Románia és az új délszláv állam egyaránt igényt formált az egész Bánságra. A nagyhatalmak döntése alapján három felé osztott Bánság Romániának juttatott részében jelentős számú szerb került román uralom alá.

Hogy a Bánság minket érdeklő részének szerb népessége az 1880 előtti korszakban mennyi lehetett, szinte lehetetlenség megállapítani. Ennek oka a lakosság többszöri áttelepítésén kívül az is, hogy a vegyes települési helyeken a románság és a szerbség között kölcsönös asszimilációs folyamat ment végbe, amit a közös ortodox vallás nagyban előmozdított. A szerb és a román nemzeti egyházak szétválasztása következtében Arad, Lugos, Temesvár városok és környékének jelentős számú szerb hívei román egyházi fennhatóság alá kerültek. Részben ennek következményeként valószínű, hogy a románság asszimilációs nyeresége a szerbek terhére jelentősebb lehetett, mint fordítva.¹²⁶

Bolgárok már a 17. században telepedtek le Alvincen és Déván. A 18. század elején a török elől menekült római katolikus vallású bolgárokkal népesítik be a bánsági Vinga, Óbesenyő, Bolgártelep, Berestyé, Lovrin helységeket, amelyekben még egy évszázad múltán is a lakosság többségét alkották. A környező román falvakba szétszórtan települt bolgárok beolvadtak. A szakszerű szőlőműveléssel, kertészetrel, marhatenyésztéssel foglalkozó szorgalmas bolgárok általában a jómódú paraszti osztályhoz tartoztak.¹²⁷

A *krassovánokat* is Bulgáriából üzték ki a törökök, hagyományaik szerint a 15. században. A Karas folyó vidékének hét falujában tisztán, még mintegy tíz községben románokkal vegyesen telepedtek. Legnagyobb településük Krassova (Krassóvár). Régi hazájukból hozott bolgár nyelvükbe szerb elemek keveredtek. Ez a kis néprajzi enklávé, megkülönböztetve magát a bolgároktól és a szerbektől is, büszkén „krassóvánnak” vallja magát. Római katolikus hitükhöz, régi hagyományaikhoz buzgón ragaszkodnak. Minthogy a sovány legelők és a gyenge termőtalaj a népszaporulat eltartását nem tudja biztosítani, elvándorlásuk Krassó-Szőrény közeli bánya- és ipartelepeire jelentős. Mindez, párosulva az anyanyelvi

iskola hiányával, nagyban siettetni ennek az alig néhány ezer főnyi, különleges etnikai csoportnak a beolvadását a környező románságba.¹²⁸

A VALLÁSI VISZONYOK KIALAKULÁSA

Erdély első átfogó keresztény egyházi szervezete a gyulafehérvári püspökség volt, amelyet a 11. század elején Szent István király alapított. Ettől kezdve a hittérítés nagy művét Nyugatról behívott papok vitték diadalra, a keresztény világ nyugati és keleti félre szakadásának éppen az időben lezajló folyamatában az erdélyi kereszténység a nyugati egyházhoz csatlakozott. A nyugati orientáció egyházi jelentőségén túlmenően megszabta Erdély, mint a nyugati latin–germán kultúra legkeletibb órállójának hivatását is.

A latin rítusú egyház hamarosan hívei közé számíthatta úgyszólván az egész magyarságot, majd megerősödött a szász bevándorlókkal, akik a katolikus hagyományokat régi hazájukból hozták magukkal. Az 1332–37. évi pápai tizedlajstromok tanúsága szerint a 14. század elején Erdélyben mintegy 600 római katolikus templom állott, ezek negyedrésze a szász földön, a többi a magyaroké és a székelyeké volt. E templomok többségének román stílusa bizonyítja, hogy már a 14. század előtt épültek, mert a gótika Erdélyben csak a 14. század folyamán terjedt el. Soknak közülük már csak romjai tanúskodnak hajdani építőik ízléséről, bőkezűségéről. Nagy részüket azonban, amelyeket a századok vérzivatarai többszörösen is romba döntöttek, a hívek buzgósága újra és újra felépítette, átalakítva a kor újabb ízlése szerint. Erős várak ezek az ősi templomok, a hit és a hit által összetartott nép megmaradásának legbiztosabb mentővái. Akár a római egyház, akár a megreformált vallások papjai hirdetik bennük az ígét, híveik éneke ma is az ősök magyar vagy német nyelvén száll az egek urához, népük oltalmáért esdekelve.

A Luther fellépésével fellendülő vallási reformáció igen hamar elérkezett Erdélybe, megtorpant azonban a Kárpátoknál, miként minden más nyugati szellemi áramlat. A brassói Honterus János 1534-ben, Wittenbergből hazatérve, előbb szülővárosát hódította meg az egyházi reformoknak, de alig egy évtized múltán már az egész szász nemzet egységesen követi. Sokoldalú tehetségét maradéktalanul népe szolgálatába állítva ő szervezi meg a lutheri ágostai hitvallású evangélikus szász nemzeti egyházat olyan demokratikus alapon, amely évszázadokra biztosítja fennmaradását és virágzását.

Luther tanai kezdetben a magyarok között is tért hódítottak, de hamarosan a genfi irányzathoz, a francia Kálvin teológiájához közeledtek. Miután a szászok 1564-ben elszakadtak a Kálvint követő magyarok egyházától, a kálvinista, helvét hitvallású vagy evangélikus reformátusnak nevezett egyházat már „magyar” vallásnak emlegették, szemben a „német” lutheranizmussal.

A kálvini egyház hívei közül aztán kivált az unitárius (ariánus) vallás, amely kezdeti jelentős térhódítása után a Székelyföld egyes részeire szorult vissza.

A görögkeleti (ortodox) vallást, a liturgia pravoszláv nyelvével együtt, a románság hozta magával a Balkánról. A korabeli nyugati keresztény felfogás szerint szkizmának tekintett vallással szemben a magyarság és szászság idegenkedése érthető. Ennek ellenére az ortodoxok szabad vallásgyakorlását nem akadályozták, erőszakos térítésükre kísérlet se történt.

Az 1557. évi tordai országgyűlés a római katolikus, a kálvini református, a lutheri evangélikus és az unitárius felekezeteket egyenjogú „bevett” vagy „recipiált” vallásoknak nyilvánította, biztosítva a szabad vallásgyakorlatot és vallási tekintet nélküli egyenlő politikai jogokat. Bár a rendi szemlélet alapján elképzelhetetlen volt, hogy a túlnyomóan jobbágy sorsú románság vallását is hasonló kiváltságban részesítsék, a görögkeleti vallás helyzete

„tolerált” volt, de nem elnyomott vagy üldözött, a vallási és lelkiismereti szabadság elve vele szemben is érvényesült.

A protestáns erdélyi fejedelmek vallási türelmességének szelleme annyira áthatotta az erdélyi közéletet, hogy az eddigi vallási rendszer tiszteletben tartását I. Lipót császár is kénytelen volt a Diploma Leopoldinum-ban megígérni. Ennek ellenére a Habsburg ellenreformációs politikának sikerült a római katolikus egyház elvesztett pozícióit részben visszaszerezni. Mégse tudta a magyar protestáns egyházak erejét megtörni, és a százok is kitartottak lutheri nemzeti egyházuk mellett.

A katolizáló politika jelentősebb eredményt csak a románság körében ért el. Az ortodox papság jó része, a kilátásba helyezett politikai jogok reményében, kimondta az uniót a katolikus egyházzal és a 18. század elején létrejött a görög katolikus román egyház. Ez megosztotta ugyan az eddig vallásilag egységes románságot, de megnyitotta előttük a Nyugat szellemi forrásait, megteremtette művelődésük alapjait.

A 18. század folyamán, amikor már hat keresztény egyház szervezete kiépült, még csak néhány helyen működnek izraelita hitközségek, de a zsidó bevándorlás fokozódásával a 19. század második felében felépülő zsinagógák már jelzik az izraelita vallás terjedését.

Az erdélyi reformáció egy különös hajtása volt a szombatos vagy „zsidózó” vallás, amely az unitárius vallásból eredt, de egyre inkább az ószövetségi zsidó hitelveket és szokásokat tette magáévá. A 16. század folyamán nemcsak a székely köznép, de a polgárság és a nemesi előkelőségek körében is gyorsan terjedő vallási mozgalomnak csak szigorú hatósági intézkedésekkel tudtak véget vetni. Csupán egy kis székely község, Bözödújfalú egyszerű népe tartott ki rendületlenül, majd a zsidók egyenjogúsítása után 1867-ben formálisan is izraelita hitre térve, megalapították a Bözödújfalusi Izraelita Proselita Hitközséget. Ezek a szegény székely földművesek mindvégig hívek maradtak vallásukhoz, gondot okozva később az izraelita vallásúakat faji alapon zsidóknak minősítő diszkriminációs törvények végrehajtóinak. Kétségtelen, hogy az erdélyi szombatoság, valamint annak utolsó maradványa, az egyetlen izraelita proselita hitközség, Európában egyedülálló vallási mozgalomnak tekinthető. A nép lelki világára gyakorolt hatását jelzi, hogy a székelység körében még ma is igen elterjedtek a bibliai zsidó „keresztnevek”, mint Mózes, Áron, Ábel, Rebeka, Sára stb., amire szintén nem találunk példát másutt.¹²⁹

*

A 19. század közepére a vallási viszonyok is megszilárdultak. Amikor most vázoljuk, hogyan oszlottak meg az egyes vallásfelekezetek hívei nemzetiség (anyanyelv) szerint, a történelmi Erdély mellett figyelembe vesszük a Bánát, valamint a trianoni békeszerződés alapján sorsában osztozó egyéb magyarországi részek népességét is.

A *római katolikus* vallás hívei a történelmi Erdélyben csaknem teljes egészében magyarok voltak, mellettük csak jelentéktelen számban németek. Bihar, Szilágy és Máramaros megyékben is főleg a magyarok soraiban voltak hívei, de katolikusok voltak a németek és a szlovákok is. Szatmár, Arad-Csanád megyék római katolikusai közt a magyarok mellett németek is jelentősebb számban voltak, a szatmári svábok mind. A bánáti németek (svábok) döntő többsége szintén a római katolikus valláshoz tartozott, itt a katolikus magyarok jelentéktelen kisebbséget képeztek, ennél is csekélyebb volt a rutén, szlovák és cseh katolikusok száma.

A *református (kálvinista)* vallást joggal tekinthetjük „magyar vallásnak”, minthogy követői között csak jelentéktelen számban található más nemzetiségűek. Még fokozottabb mértékben érvényes ez a megállapítás az *unitárius* vallásra.

A *lutheránus* (hivatalosan *ágostai hitvallású evangélikus*) vallás német jellegéhez nem férhet kétség a történelmi Erdélyben, ahol a Brassó melletti hétfalusi magyarságon kívül

másutt csak csekély számban voltak magyar hívei. A Bánát és Arad-Csanád megye jelentéktelen számú lutheránusai közt a német elem csaknem egyenrangú szerepet játszott a szlovákok és magyarok mellett.

A *görögkeleti (ortodox)* és a *görög katolikus (unitus)* vallást román részről különös hangsúllyal nevezik „román vallásoknak”, ami gyakorlatilag abban nyilvánul meg, hogy e két vallás híveit mind románoknak, vagy legalábbis román eredetűeknek tekintik. Ez a felfogás azonban nem helytálló. Kétségtelen, hogy a románság döntő többsége ennek a két egyháznak a híve, egyéb vallások követői között számuk jelentéktelen. Az is tény, hogy e két vallás híveinek többsége román. De a görög katolikus egyház követői között vannak a rutének mind, valamint a Székelyföld, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Bihar magyarságának nem jelentéktelen része is. A görögkeleti ortodox vallást követi az összes szerb és a háromszéki székelyek egy töredéke. Végül ne felejtjük el, hogy a cigányság nagy többsége is e két egyház hívei közé számítja magát.

Bár a görögkeleti és görög katolikus magyarok száma nem nagy, etnikai eredetük kérdése annál élénkebben vitatott. Az az álláspont, miszerint elmagyarosodott románok volnának, inkább a „visszarománosítási” törekvések igazolását szolgáló feltevés. Valószínűbb az, hogy az Árpád-kori görög rítusú magyar ősök maradványai, amit a régebbi kutatásokkal egybehangzóan Timkó Imre meggyőző érvekkel támaszt alá.¹³⁰

A magyarság keresztény hitre térítésén kezdetben bizánci görög papok munkálkodtak. A 10. század végéig, Géza fejedelem nyugati összeköttetések kialakulásáig, a keleti kereszténység versenytárs nélkül terjedt el az egész országban. Ettől kezdve, bár Szent István már Nyugatról behívott latin szertartású papokkal nyugati mintára szervezi meg az egyházat, még két évszázadon keresztül a nyugati és keleti szertartású kereszténység úgy élhetett egymás mellett, mint „két testvér”. A tatárjárásig sok nyomát találjuk a görög szertartású magyaroknak, különösen Erdélyben és Magyarország keleti felében. Erre utal az is, hogy az 1215. évi lateráni zsinat megerősítette a keleti szertartású magyarok anyanyelvének az egyházi liturgiában régóta dívott használatát.

A 15–16. században a keleti szertartású magyarság egyre inkább eltűnik, beolvad a latin egyházba, kivéve részben a kunságot és a székelységet, amely a keleti szertartás magyar jellegét továbbra is megőrizte, főleg a Kézdi székben és az Aranyos székben. A keleti szertartású magyar egyházak fennmaradása a hagyományokhoz ragaszkodás mellett azzal magyarázható, hogy híveik ezáltal mentesültek a dézsmával járó nagyobb egyházi terhektől. A görög rítusú magyar papképzés megszűntével csak a latin egyházból kaphattak magyar papot, de ezek fokozatosan egyengették az utat a latin egyházi szervezetbe. Azok az egyházak viszont, amelyek ősi rítusuk hűségében akartak megmaradni, csak a román ortodox egyházból hívhattak papot, ami az elrománosodás veszélyét rejtette magában. Így történt, hogy Aranyos szék keleti keresztény magyarságának az a része, amely nem tért át a református vagy unitárius hitre, a 17. század közepéig elrománosodott.

Keleti rítusú magyar egyházakat a 17. században már csak a Székelyföldön, valamint a Tiszántúlon, főleg a hajdúk ivadékai között találunk. Az erdélyi román egyházfők fennhatósága alá tartozó egyházakban azonban a magyar istentiszteleti nyelvet sok helyen a román váltja fel.

Kedvezőbb helyzetben voltak a tiszántúli magyar egyházak, különösen attól fogva, hogy 1649-ben a magyarországi rutének kimondták az uniót a katolikus egyházzal. Az unióhoz csatlakoztak a munkácsi egyházmegyéhez tartozó Tiszántúl román és magyar görög rítusú hívei is. A rutén püspök a munkácsi papnevelésben alapítványt tett görög katolikus magyar ifjak nevelésére és intézkedett, hogy magyar egyházakban magyar legyen a szertartás nyelve. Ebben kifejezést nyert igaz keresztényi felfogása, hogy az egyház nem lehet az elnemzetlenítés eszköze, de egyben arról is tanúskodik, hogy hívei között jelentékeny számban voltak magyar anyanyelvűek. Bizonyára ez lehetett az oka annak, hogy a görög katolikus

magyarság hosszas küzdelmének eredményeként 1873-ban Hajdúdorogon állították fel a magyar görög katolikus püspöki helynökséget, s ebből 1912-ben megalakulhatott a magyar görög katolikus egyházmegye. Ehhez az eperjesi rutén egyházmegyéből 70, a nagyváradi és szamosújvári román egyházmegyéből 44, illetve 4 magyar többségű plébániát csatoltak, de a székelyföldi görög katolikus magyarok továbbra is román egyházkormányzat alatt maradtak.

A görögkeleti hithez ragaszkodó magyarok önálló egyházi szervezetéről a szerb és a román görögkeleti egyház szétválasztását szabályozó 1868: IX. törvénycikk se gondoskodott. A törvény utolsó szakasza csak ennyit tartalmazott: „A görögkeleti vallás se nem szerb, se nem román ajkú hívei ezentúl is meghagyatnak mindazon jogaikban, amelyeket egyházközségi s iskolai ügyeik önálló intézésében, szertartási nyelvök szabad használatában, mint szintén egyházközségi vagyonuk és alapítványaik kezelésében eddig gyakoroltak.” Eötvös József kultuszminiszter az országgyűlési tárgyalás során kijelentette ugyan, hogy ezek az egyházközségek, ha kívánni fogják, éppen úgy mint a románok a szerbektől elváltak, később maguk is leválhatnak a szerbektől és románoktól, ez a kívánságuk azonban nem teljesülhetett.

A keleti szertartású magyarok, akiknek nem volt saját nemzeti egyházszervezetük, vallási hagyományaik megtartását csak a román, szerb, rutén nemzeti egyházak keretében biztosíthatták. Nem csodálható, hogy ennek következtében fokozatosan asszimilálódtak az egyházak nemzeti jellegét meghatározó nyelvi közösségbe. A keleti egyházak csatornáin keresztül a magyarság jóval többet veszített, mint amennyit itt-ott nyert. Csak a Tiszántúlon indult meg az ide betelepülő görög rítusú rutének és románok magyarosodása, de ez is elsősorban a magyar környezet, nem pedig a magyar egyházi nyelv hatására.

Az *izraelita* valláshoz tartozás egyúttal etnikai kötődést is jelentett. Ennek az 1867. évi emancipációs törvény vetett véget, melynek alapján az izraelita vallásúak az ország teljes jogú állampolgárai lettek, függetlenül anyanyelvüktől vagy nemzetiségi hovatartozásuktól. Amikor aztán a zsidó–keresztény vegyes házasságok és a zsidók keresztény hitre áttérése is komolyabb méreteket öltött, a zsidó származásúak már felekezeti alapon is kiválaszthatatlannal szerepeltek a nemzetiségi statisztikákban. De akkor még az állampolgári jogegyenlőség elvén nem ütött rést a származáskutatás. Érdekes, hogy az erdélyi izraeliták 12%-a még 1880-ban is román anyanyelvű volt, amikor alig fele része volt magyar. Harminc évvel később már 1%-a se volt román, 3/4 része magyar anyanyelvű, és nagyrészt magyar az istentisztelet nyelve is.

IV.1.B. *ANYANYELVI ÉS VALLÁSI VISZONYOK*

A MAGYAR NÉPSZÁMLÁLÁSOK TÜKRÉBEN (1880–1910)

A politikai történetírás a *dualizmus koraként* tartja számon azt a fél évszázados korszakot, amely az 1867. évi kiegyezéssel kezdődött és 1918-ban, az Osztrák–Magyar Monarchia katonai összeomlásának következményeként Ausztria és a történelmi Magyarország feldarabolásával végződött.

A dualista koncepció értelmében Ausztria és Magyarország de jure önálló államok, saját parlamenttel és felelős minisztériummal. Ennek ellenére az Osztrák–Magyar Monarchia két tagállamát a közös uralkodó személye, valamint a hadügy és külügy közös birodalmi intézménye olyan szoros és elválaszthatatlan államszövetségbe kapcsolta egybe, hogy ezt mint politikai realitást nem hagyhatjuk figyelmen kívül, amikor a nemzetiségi viszonyok magyarországi alakulását vizsgáljuk.

A nemzetiségi politikát a monarchia két felében lényegileg azonos célkitűzések jellemzik: Ausztriában a német–osztrák, Magyarországon a magyar szupremácia erősítése. Érthető, hogy ezzel a politikával szemben mind Ausztria, mind Magyarország nemzetiségei azonos

módon reagáltak: dualizmus helyett a birodalom föderatív államszövetséggé való alakítását kívánták, valamennyi nemzetének egyenjogúsága és széles körű autonómiája alapján.

A dualista rendszer megszilárdult, de politikai gyakorlata sem a szupremácia, sem a nemzeti autonómiák vonatkozásában nem volt merev. A szupremácia érvényesülésének korlátokat szabtak az állampolgári és nemzetiségi egyenjogúság biztosítását kimondó törvényes rendelkezések, valamint a szólásszabadság, a sajtószabadság, a szervezkedési szabadság, a parlamentarizmus intézményei, és általában azok a jogi és erkölcsi normák, amelyeket a kor minden civilizált állama a liberális szabadságjogok biztosítékaként ismert el. Ugyan-akkor a megtagadott nemzetiségi autonómiák hatáskörét és szerepét sok vonatkozásban jól betöltötték azok a nemzeti alapon szervezett egyházak, mint például a görög katolikus és görögkeleti román egyházak, a görög katolikus rutén, a görögkeleti szerb, a lutheránus szász és szlovák egyház, amelyek autonóm jogállását törvények biztosították. A nemzeti egyházak autonóm hatáskörébe tartozott a jórészt államilag dotált és jelentős vagyonnal rendelkező alapok és alapítványok kezelése, ezek jövedelme feletti rendelkezés, továbbá a kiterjedt felekezeti-nemzeti iskolahálózat felügyeleti, szervezési és ellenőrzési joga, beleértve a tanszemélyzet kinevezését is. Ezt az autonóm egyházi és iskolai szervezetet kiegészítették, erősítették – egymást kölcsönösen támogatva – a nemzetiségek kulturális egyesületei, gazdasági társulásai, politikai pártszervezetei, tőkeerős bank- és szövetkezeti hálózatai. Ha mindehhez még hozzávesszük a közigazgatásnak azokat a helyi önkormányzati szerveit is, amelyekben valamely nemzetiség többségben volt, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy jogilag nem volt ugyan nemzeti autonómia, de a felsorolt intézmények és szervezetek által a nemzetiségi önkormányzat gyakorlatilag hathatósan érvényesülhetett.

Bár mindezek ellenére is tagadhatatlanul voltak ugyan jogos nemzetiségi sérelmek, az igazságérzet hiányára vallana nemzeti elnyomással vádolni egy olyan rendszert, amely az elnyomással szemben a védekezés törvényes formáit és intézményeit is biztosította, s így saját elnyomó politikája ellen maga adott hatékony fegyvereket polgárai kezébe.

Ha igaz, hogy a nemzetiségek politikai jogai bizonyos mértékben korlátozottak voltak, ugyanakkor soha nem képezte vita tárgyát, hogy a gazdasági élet mentes volt mindennemű korlátozástól. A mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben egyaránt egyenlő feltételek és korlátlan lehetőségek biztosították az érvényesülés lehetőségét. A liberális gazdasági rendszer, a szabad verseny elve összeférhetetlen lett volna bármiféle nemzeti, faji vagy vallási diszkriminációval. Nem hagyható figyelmen kívül az se, hogy a monarchia stabil gazdasági rendszere, egységes piaca a keretei között élő minden nép anyagi és szellemi fejlődésére előnyös és kedvező volt.

Az Osztrák–Magyar Monarchiát mint a „népek börtönét” vádolták be a nemzetközi közvélemény és a békekonferencia színe előtt. Azok, akik e „börtönt” lerombolták, helyébe nem teremtettek egy jobb, igazságosabb rendet, melynek az egymásra utalt népek testvériségén, szabad együttműködésén kellett volna alapulnia és egyetlen nép számára se lett volna börtön. A nemzeti érdekek kompromisszumos egyeztetése nélkül elképzelhetetlen az ésszerű és tartós újjárendezés Közép-Kelet-Európának ebben a térségében, ahol az etnikai határok olyan szövevényesen összekuszáltak, hogy tiszta nemzeti államok létrehozása lehetetlen. Az új rend mégsem ezeken az alapelveken épült. Miután az új államhatárok megvonásánál a nemzeti önrendelkezési jog gyakorlását is megtagadták, a „győztes” nemzetek területi igényeit etnikai határaikon jóval túlmenően kielégítették, ugyanakkor a „legyőzöttek” összefüggő nemzeti területeit is érzékenyen megcsonkították, stratégiai vagy gazdasági szempontok alapján. Ha a monarchia börtön volt, a romjain létrejött államok a területgyarapodás folytán uralmuk alá került nemzeti kisebbségek millióinak még szigorúbb börtönei lettek. Mindez nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egykori monarchia népei között a viszony még feszültebbé vált, s a gyűlölködésig fokozódó nemzeti ellentétek lehetetlenné tették a természetes gazdasági egységet képező területen a gazdasági kooperáció kialakulását

is, ami aztán a gazdasági fejlődés visszaesését, az életszínvonal általános süllyedését eredményezte.

Ahogy a térség újjárendezésének negatív tünetei kiütköztek, egyre erősödött az a vélemény, hogy a monarchia felosztása súlyos politikai tévedés volt. Találónan fejezi ki ezt a közismert aforizma: a Monarchia egy szükséges rossz volt, amit, ha nem létezett volna, meg kellett volna teremteni.

E vélemény kialakulásának alapjául azok a történeti-politikai elemzések szolgáltak, amelyek mindjárt az első világháborút követő időszakban megkísérelték a dualista monarchia társadalmi, nemzeti, gazdasági viszonyait, a térségben betöltött integrációs szerepét, felbomlásának viszonyait, a térségben betöltött integrációs szerepét, felbomlásának okait és következményeit „sine ira et studio” tárgyilagos megvilágításba helyezni. E téren alapvető munkát végzett Jászi Oszkár, akinek különösen 1929-ben, Chicagóban megjelent tanulmánya érdemel figyelmet, mert egy éleslátó politikus közvetlen megfigyelésein alapul.¹³¹

A második világháború után fokozott lendülettel indultak meg a történeti kutatások, s ezek eredményei csaknem egyértelműek: a Habsburg-monarchiában a népek együttélése, az integráció példaképét vélik felismerni. Végül eljutnak arra a következtetésre, miszerint a monarchia felosztása indította el azt a mérhetetlen szenvedésekkel terhes történelmi folyamatot, amely végső soron abban teljesedett ki, hogy a Közép-Kelet-Európa feletti uralmat a Habsburg-birodalom helyett a szovjet birodalom vette át. Ezek a vélemények tükröződnek azokban a tudományos publikációkban, amelyeket az Osztrák–Magyar Monarchia történetének vizsgálatára az Egyesült Államokban alakult tanulmányi csoport tett közzé, s amelyek közül ki kell emelnünk Robert A. Kann munkáit.¹³²

Ma már a marxista történetírás is elveti a dualista monarchia „börtön”-né minősítését és tárgyilagosságra törekszik. Ebben a vonatkozásban figyelemre méltók azok a referátumok és viták, amelyek a szocialista országok történészeinek kezdeményezésére tartott nemzetközi konferenciákon hangzottak el, és pedig nemcsak marxista, de meghívott nyugati történészek részéről is. Az 1964. évi konferencián csupán a román történészek ütöttek meg disszonáns hangot, de nacionalista elfogultságuk miatt éles bírálatban részesültek. A bírálók közt volt W. M. Turok, a szovjet tudományos akadémia tagja, aki azt a véleményt is kifejezte, hogy a monarchiát egy radikális belső átalakítás megmenthette volna az összeomlástól, ha erre az uralkodó osztályok képesek lettek volna.¹³³ Ugyanezen a konferencián Hanák Péter helytelennek minősítette a nyugati történettudósok eredményeinek lebecsülését.¹³⁴

Hanák Péter nemcsak a marxista magyar történetírás kiemelkedő reprezentánsa, de éppen a dualizmus korának történeti problémáit elemző tanulmányai alapján nemzetközi elismerésre tett szert. Tárgyilagosságra törekvő, reális szemléletét jól jellemzi ez a megállapítása: „A dualista monarchia kedvező keretet és jelentős támogatás nyújtott a gazdasági fejlődésnek. E téren is előbbre járt a kelet-európai országoknál és valamelyest a Nyugathoz közelített.” Szembeszáll a „börtön”-elmélettel, rámutatva arra, hogy bár „a szabadságjogok és a nemzetiségi jogok korlátozottak voltak, de *voltak*, és nagyobb teret biztosítottak a demokratikus erők, a munkásmozgalom szerveződésének, a nemzeti fejlődésnek, mint más kelet-európai országokban”.¹³⁵

A NEMZETISÉGEK JOGI HELYZETE MAGYARORSZÁGON

Magyarországon, melynek már Erdély is integráns része, a dualista rendszer egész fennállása alatt a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott 1868. évi XLIV. törvénycikk képezi a nemzetiségi jogok alaptörvényét. A törvény elvi állásfoglalásként értékelhető első bekezdése megállapítja:

a) az ország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet,

b) ennek a „politikai nemzetnek” a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja.

A törvénynek éppen ez az elvi megállapítása váltotta ki a legtöbb bírálatot. Véleményünk szerint jogosan, mert a nemzetiségi egyenjogúság elvét abból a jogi fikcióból vezeti le, mintha léteznék egy ún. „politikai magyar nemzet”, amelynek tagja az ország minden polgára, legyen az magyar, román, német, szerb vagy egyéb nemzetiségű.

Mégsem csak ez a kifogásolt bevezető szakasz volt az oka annak, hogy a nemzetiségek képviselői a törvényt elutasították. A nemzetiségi politikusok törvénytervezetei alapvetően eltérő elvek szerint kívánták az egyenjogúság szabályozását. Követeléseik lényegesebb pontjai, melyekben a föderatív törekvések csírája ismerhető fel, ezek voltak: az országban nagyobb számban lakó népek a magyarral egyenjogú „nemzeteknek” ismertessenek el, s ezen országos nemzetek összessége képezze Magyarország politikai nemzetét; az országos nemzetek arányos képviselete a törvényhozásban, a központi és megyei hivatalokban; a vármegyék oly módon való kikerekítése, hogy lehetőleg tisztán vagy nagyobb részben ugyanazon nemzetiségből álljanak; minden nemzet joga saját nyelvének használatára a nyilvános élet minden terén.¹³⁶

A nemzetiségi képviselők tiltakozása ellenére megszavazott 1868: XLIV. törvénycikk – a kifogásolható bevezető szakasztól eltekintve – konkrét rendelkezései alapján méltán értékelhető a nemzetiségi egyenjogúság intézményes biztosítékeként.

A szabad nyelvhasználat jogát csak a törvény 1. §-a korlátozza, mely jóllehet kimondja, hogy az országgyűlés tanácskozási nyelve egyedül a magyar, ugyanakkor elrendeli, hogy a törvények minden nemzetiség nyelvén kiadandók. E szakasz értelmében a központi kormányzat hivatalos nyelve is magyar, a további szakaszok azonban megadják a jogot, hogy bárki anyanyelvén fordulhasson a kormányszervekhez, amelyek ugyanilyen nyelven kötelesek választ adni.

A nemzetiségek nyelvi jogainak érvényesülését a törvény a közigazgatás egész hierarchiájában biztosítja. Az ország minden polgára anyanyelvén intézheti beadványait saját községéhez, törvényhatóságához s az államkormányhoz, szabadon használhatja anyanyelvét a községi és egyházi gyűlésekben (23–24. §). A kormányhatóságok a beadványokra hozott határozatok eredeti magyar szövegéhez a beadvány nyelvén eszközölt hiteles fordítást is kötelesek mellékelni (25. §). A községek maguk határozzák meg jegyzőkönyvük és ügyvitelük nyelvét, tiszteletben tartva a lakosság legalább egyötöd részét kitevő kisebbség jogait is (20. §). A községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseiben azok nyelvét kötelesek használni (21. §). A megyei és városi törvényhatóságok jegyzőkönyvei a magyar mellett azon a nyelven is vezetendők, amelyet a tagok egyötöd része kíván (2–3. §). A 6. § elrendeli, hogy a törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyűlésekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezésben a lehetőségig ezek nyelvét használják. A 7–8. szakaszok biztosítják az anyanyelv használatának jogát a községi és járási bíróságok előtt. Fontos elvi jelentősége van a 27. §-ban foglalt rendelkezéseknek. Eszerint valakinek a nemzetisége nem lehet akadálya annak, hogy az országban létező bármely hivatalt vagy méltóságot betölthessen. Sőt a kormány gondoskodni fog, hogy „az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak”.

Egyházi vonatkozásban a 14–16. paragrafusok rendelkeznek. Az egyházközségek tetszésük szerint határozhatják meg anyakönyveik vezetésének, egyházi ügyeik intézésének, továbbá iskoláikban az oktatásnak a nyelvét. A felsőbb egyházi testületek és hatóságok ma-

guk állapítják meg a tanácskozás, a jegyzőkönyv, az ügyvitel és az egyházközsegeikkel való érintkezés nyelvét.

Jelentős a 17. § rendelkezése, amely szerint gondoskodni kell arról, hogy az állami tanintézetekben „a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik”. A felsőfokú tanintézetekben és az egyetemeken a 18–19. szakaszok az országban divatozó nyelvek mindenike számára nyelvi és irodalmi tanszékek állítását rendelik.

A nemzetiségek szabad szervezkedési jogát a törvény 26. paragrafusa biztosítja, csupán az állam törvény szabta felügyeleti jogát mondva ki. E szerint bármely nemzetiségű honpolgárnak, községnek vagy egyháznak jogában áll akár saját erejéből, akár társulás útján alsó-, közép- és felsőfokú tanintézeteket felállítani. Ebből a célból, valamint a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek felállítása végett is társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak, összeállván szabályokat alkothatnak, pénzalapot gyűjthetnek és azt „nemzetiségi törvényes igényeiknek megfelelően kezelhetik”, az alapítók joga lévén az egylet vagy intézet nyelvét is meghatározni. Az ekként alapított tanintézetek egyenjogúak a hasonló állami intézetekkel.

Az 1868: XLIV. törvénycikk rendelkezéseiről helyes és tárgyilagos értékítéletet alkotni csak úgy lehet, ha párhuzamba állítjuk más államok hasonló jogalkotásaival. Figyelmen kívül hagyva a Svájcban megvalósult tökéletes nemzeti egyenjogúságot, mely egy különleges történeti fejlődés eredménye, a magyarországi nemzetiségi törvénynek nemcsak jogtörténeti prioritása vitathatatlan, de az is megállapítható, hogy a nemzetiségi jogok mértéke és terjedelme tekintetében a korabeli Európa egyetlen államának jogrendszere sem múlta felül. A magyar jogalkotás értékét még meggyőzőbben szemlélteti, ha azokkal a jogelvekkel vetjük egybe, amelyek a nemzetiségi, illetve az új szakkifejezés szerint „kisebbségi” jogok szabályozása terén a monarchia utódállamaiban érvényesültek. Mihelyt az egykori „elnyomottak” uralomra kerültek, az új államokban kisebbséggé minősített nemzetiségeknek még azokat a jogokat sem adták meg, amelyeket a magyar nemzetiségi törvény – akkori véleményük szerint elégtelenül – részükre biztosított. Az utódállamok nemzeti kisebbségeinek helyzetét nem enyhítették a békeszerződésekkel egyidejűleg megkötött kisebbségi szerződések sem. Flachbarth Ernő megállapítása szerint „a kisebbségi szerződések általános rendelkezései messze mögötte maradnak” az 1868: XLIV. törvénycikkben szabályozott nemzetiségi jogoknak.¹³⁷

A törvény hibájául szokták felróni, hogy csak a nemzetiségekhez tartozó egyének, nem pedig a nemzetiségek mint közösségek részére biztosított jogokat, nem ismerve el a nemzetiségek jogi személyiségét. Ez a bírálat anakronisztikus, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a kor uralkodó eszméáramlata a liberális individualizmus volt, s ez szabott irányt a politikában is. Ausztriában az 1867. évi birodalmi alaptörvény 19. cikke, amely „valamennyi néptörzsnek sérthetetlen jogot biztosított nemzetiségének megőrzésére és fejlesztésére”, jogi személyiségük elismerésének tekinthető ugyan, de valójában csak elvi deklaráció maradt, intézményesen alig valósult meg.

A nemzeti kisebbségek jogi személyiségét a dualista monarchia felosztása után keletkezett utódállamok sem ismerték el. David Hunter-Miller, az amerikai békedelegáció titkárának tervezetét, amely a kisebbségeket közjogi testületek (public corporation) gyanánt kívánta elismertetni, a békekonferencia elvetette. A kisebbségvédelemnek a nemzetközi szerződésekben szabályozott rendszere – lényegtelen kivételektől eltekintve – szintén a személyi jogok elvén épült fel.¹³⁸

Több mint száz év telt el a magyar nemzetiségi törvény megalkotása óta, de a nemzeti kisebbségek jog személyiségének elismerése, a kisebbségi jogoknak mint csoportjogoknak kodifikálása sem a nemzetközi jogban, sem a közép-kelet-európai államok jogrendszerében

nem érvényesült. Az ilyen irányú, meggyőző erkölcsi érvekkel alátámasztott javaslatok, melyek állandó témái a kisebbségi kérdéssel foglalkozó irodalomnak vagy egy-egy nemzetközi konferenciának, a kisebbségek asszimilálására törekvő államok ellenállásába ütköznek.¹³⁹

Az 1868: XLIV. törvénycikk amilyen mértékben biztosította a nemzetiségi (kisebbségi) jogokat, ugyanolyan mértékben korlátozta az etnikai magyar nemzet kizárólagos uralmi jogát. A törvény szentesítette azt az elvet, hogy Magyarország nem csupán a magyarok hazája, és a magyarságnak a terhek viselésében éppen úgy, mint a javak élvezetében, vagy a hatalom gyakorlásában osztoznia kell más ajkú honfitársaival. Ennek az elvnek a következetes érvényesülése bizonyára kedvezően befolyásolhatta volna az országban együtt élő különböző nemzetiségű népek kapcsolatát. Sajnos nem így történt. A nemzetiségi törvény ahelyett, hogy a kölcsönös megértés és együttműködés normája lett volna, kezdettől fogva az ország felbomlásáig a magyarság és a nemzetiségek politikai párharcának állandó keresztüztüében állott. Egyfelől a nemzetiségek a törvény végrehajtását sürgették, törvény szabta jogaik megsértése miatt elégedetlenkedtek. Másfelől a magyar politika türelmetlen nacionalista irányzata nemcsak a törvény végrehajtását igyekezett elodáztatni, de a törvény hatályok kívül helyezésének gondolatát is felvetette.

A magyarországi nemzetiségek tényleges helyzete kétségtelenül rosszabb volt annál, mint amilyen a nemzetiségi törvény becsületes végrehajtása alapján kellett volna legyen, de jobb volt annál, mint amilyenek a nemzetiségi propaganda igyekezett bemutatni. A dualista Magyarország alapvető problémáját képező nemzetiségi kérdés bonyolult komplexusát azonban átfogóan és tárgyilagosan eddig még nem tárták fel.

Kemény G. Gábor, a nemzetiségi kérdés egyik kutatójának érdeme, hogy öt vaskos kötetben közzétett dokumentációs gyűjteményével megvetette a tudományos kutatás alapjait,¹⁴⁰ de a nemzetiségi kérdés történetét tárgyaló tanulmányának¹⁴¹ egyes alapvető megállapításait olyan politikai légkör determinálta, amelyben nem volt lehetséges vagy nem látszott opportunusnak a nemzetiségi kérdéstről tárgyilagos értékítéletet nyilvánítani.

A második világháborút követő években a magyar kutatókat elsősorban a nemzeti kérdés „lenini–sztálini” szemléletének kötelező dogmája gátolta a magyarországi nemzetiségi kérdés teljes valóságának felismerésében és bemutatásában. Másfelől a nemzetiségi kérdés megítélésében egy jóhiszemű politikai elgondolás érvényesülése is felismerhető. Amikor a magyar historikusok és politológusok szinte flagellánsokként ostorozták nemzetük valódi és vélt bűneit, bűnbánóan rásütve a „nemzeti elnyomás”, az „erőszakos magyarosítás” bélyegét, minden jel arra utal, hogy ezzel a dunatáji népek megbékélésének és talán egy dunai konföderáció tervének lélektani alapjai óhajtották megvetni. Kemény G. Gábor munkája egyik céljaként jelöli meg, hogy „a magyar nép és a tárgyalt korszakban nemzeti elnyomásban élt, ma felszabadult népek közös érdekeit, testvéri összefogását és barátságát szolgálja...”¹⁴²

A népek testvéri összefogása érdekében tett magyar kezdeményezések nem találtak visszhangra. A valóságot is eltorzító, szigorú magyar önbírálatot a szomszédos népek még azzal se viszonyították, hogy maguk is elítélik a nemzeti elnyomást, amelyet a két világháború között saját kisebbségeikkel szemben alkalmaztak.

A „lenini–sztálini” direktívák sem a nemzetiségi elnyomást nem enyhítették, sem a népek testvéri összefogását nem valósították meg. Ellenkezőleg: minden eddiginél embertelenebb módszerekkel (erőszakos kitelepítés, népességcsere, vagyoneklozálás stb.) még tovább szították az ellentéteket.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a dualista Magyarország nemzetiségi problémájának megoldatlansága, a nemzeti ellentétek kiéleződése miatt nem lehet egyedül a magyarságot elmarasztalni, hibásak voltak ebben a nemzetiségek is. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemzetiségek egy részét már az egyenjogúság legmesszebbmenő biztosítása sem elégítené ki. Attól kezdve, hogy a románoknak és a szerbeknek az ország szomszédosságában önálló

államaik születtek, ezeket a nemzetiségeket – gyakran alig leplezetten – a Magyarországtól való elszakadás vágya fűtötte, politikai, művelődési, gazdasági tevékenységüket Romániából, illetve Szerbiából irányították és támogatták.

Másrészt baj volt, hogy a magyarságnak nem volt egységes nemzetiségpolitikai koncepciója, amely képes lett volna a nemzetiségeket meggyőzni arról, hogy az ország integritása minden nyelvű népének a magyarsággal azonos érdeke, nem tudott olyan állapotokat, olyan légkört teremteni, hogy a nemzetiségek saját hazájuknak is érezzék az országot, boldog jövőjük útját ne az ország határain kívül keressék. Egységes és következetesen végrehajtott koncepció hiányában a nemzetiségekkel szemben követett politika az események által befolyásolt – elveiben és gyakorlatában ellentmondó – szélsőséges intézkedésekben nyilvánult meg. Hol kereste a barátságos megértés útját a nemzetiségi vezetőkkel, engedményeket tett vagy ígért, hol pedig a magyar nemzetállam erejét, az uralmi elvet igyekezett érvényesíteni a nemzetiségi követelésekkel szemben. Ez utóbbi irányzat mellett kardoskodott a harminc millió magyar ábrándjában ringatózó magyar közvélemény tekintélyes része is. Voltak azonban, bár nem nagy számban, olyan jeles magyar közéleti férfiak, akik felismerve a nemzetiségi kérdés mélyebb gyökereit, általános politikai igazságát és a benne rejlő örök emberi érzelmeket, a nemzetiségi egyenjogúságért bátran síkra szállottak.

Elsőként említjük Mocsáry Lajost, aki világosan látta, hogy Magyarországra nézve „életkérdés a nemzetiségi kérdés”, s az ezáltal „előidézett nehéz helyzetben csak úgy uralkodhatunk, ha őszintén bevalljuk, hogy hazánk nem kompakt, hanem polyglott ország, melyben nem a faj és nyelvbeli, hanem a közös hazához való természetes és történelmi előzményekből kifolyó ragaszkodás, s a szabadság és jólét közössége képezi az összetartó ragaszt. Ha minden hátsó gondolat és rejtett célzatok nélkül, becsületesen engedünk szabad fejlődést minden nyelvnek és nemzetiségnek, ha képesek vagyunk szabadságot és jólétet biztosítani e hon minden polgárainak.”¹⁴³ Mocsáry politikai és publicisztikai tevékenységének jelentőségére Kemény G. Gábor tanulmányai hívták fel a figyelmet, hangsúlyozottan kiemelve, hogy a nemzetiségi-kisebbségi egyenjogúság ügyében száz évvel ezelőtt meghirdetett eszméi ma is időszerűek és iránymutatók.¹⁴⁴

Jászi Oszkár a nemzetiségi kérdést az ország belső demokratizálása útján vélte megoldhatónak. *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című 1912-ben közzétett páratlan értékű műve európai távlatban elemzi a nemzetiségi probléma történetét és lényegét. A magyar nemzetiségi törvény rendelkezéseinek sorozatos megsértése miatt az antidemokratikus kormányzási módszereket okolva megállapítja, hogy a nemzetiségi béke megvalósításának két alapvető feltétele van: „1. Jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. 2. Minden nemzetiség ama jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejlesztheti ki.”¹⁴⁵

Nem lehet feladatunk, hogy részletesebben ismertessük akár a törvényhozási vagy adminisztratív ténykedésekben megnyilvánuló hivatalos nemzetiségi politika, akár a nemzetiségek ezzel szembeszegülő aktivitásának történetét, illetve a kettő ellentétéből eredő konfliktusokat. Mégis szükségesnek véltük, hogy a fentiekben a nemzetiségi kérdés körül zajló politikai küzdelmek néhány jellegzetes vonását felvillantsuk. Tanulmányunk célja, hogy a nemzetiségi viszonyok alakulását a statisztikai számadatok tükrében szemléltesse Magyarországnak azon a területén, amelyet a trianoni békeszerződés Romániához csatolt. Az így nyert kép tehát az eredmények vetületében mutatja be egyfelől a „magyarosító politika”, másfelől a nemzetiségi önvédelem hatékonyságát, sikereit vagy kudarcait, s ezért a szubjektív megítélésnél bizonyára objektívebb megvilágításba helyezi az eredményekre ható tényezőket is.

A nemzetiségi statisztika alapvető problémája a „nemzetiség” fogalmának, illetve a nemzetiségi hovatartozás kritériumainak szabatos meghatározása.

Az első világháború után létrejött ún. kisebbségi szerződések óta a „nemzetiség” szó helyett általában a „nemzeti kisebbség” vagy egyszerűen a „kisebbség” kifejezés vált általánossá, ezzel jelölve meg azokat a népcsoportokat, amelyek valamely államban hatalmilag alá vannak rendelve az uralkodó, az államhatalmat irányító nemzetnek. A „kisebbség” szó nem egyszerű minőségi különbözőséget, mellérendeltséget jelent, hanem kifejezi a többség fölérendelt viszonyát, ami abban nyilvánul meg, hogy a kisebbség létét és életfeltételeit a többség akarata határozza meg.

Magyarországon az ország nem magyar népcsoportjait általában a „nemzetiségek” megjelöléssel illették, a „kisebbség” vagy „nemzeti kisebbség” kifejezés sem az általános, sem a hivatalos szóhasználatban nem vert gyökeret. A „nemzetiség” fogalma – bármilyen alárendeltségre utalás nélkül – csupán etnikai kategóriát jelöl, tehát elvileg egyenjogúságot fejez ki. Világosan kitűnik ez az 1868: XLIV. törvénycikk ama rendelkezéséből, amely kimondta, hogy a hon minden nemzetiségű polgára a „politikai magyar nemzet” egyenjogú tagja. Amikor tehát a törvény bármely nemzetiségű honpolgárt említ, nem téve különbséget magyar vagy nem magyar között, még határozottabban kidomborodik a „nemzetiség”-fogalom etnikai értelme. Minthogy a kisebbség-többség kifejezés az egyenrangúság tagadását rejt magában (még abban az esetben is, amikor nem takar számbeliséget), ezért a különböző etnikai csoportok megjelölésére következetesen a teljes egyenjogúságot jelző „nemzetiség” szót használjuk.

A népesség nemzetiségek szerinti számbavétele a népességi statisztika egyik legbonyolultabb feladata. Melyek azok a kritériumok, amelyek az egyén nemzetiségi hovatartozását meghatározzák? Ebben a kérdésben az egyes államok gyakorlata igen eltérő, de a kérdéssel foglalkozó tudományos irodalomban sem alakult ki egyöntetű álláspont. Máig is eldöntetlen a régóta folyó elméleti vita: vajon a direkt vagy az indirekt módszer alkalmazása helyesebb-e? A direkt módszer a nemzetiségi hovatartozást közvetlenül tudakolja és a megkérdezett szubjektív érzületből fakadó válasza alapján állapítja meg. Ezzel szemben az indirekt módszer szerint a nemzetiségi hovatartozás meghatározása valamely külsőleg megfogható, objektív kritérium, rendszerint a nyelv alapján történik. Ez esetben általában a szülők nyelvét, jobbára az anyanyelvet, némelyek azonban a társalgási nyelvet (Umgangssprache), a legszívesebben beszélt nyelvet, a gondolkodás nyelvét tartják meghatározónak, hogy csak a legfontosabb változatokat említsük.

Magyarországon 1880-tól kezdve az anyanyelvet tekintették a nemzetiségi hovatartozás kritériumának. Ezt a törvény úgy határozta meg: az a nyelv, melyet az illető saját nyelvének vall és legszívesebben beszél. Az a nyelv, amelyet valaki a legszívesebben beszél és a sajátjának érez, nem lehet más, mint az anyától tanult, az elődöktől örökölt, a családban használatos nyelv, s így egyértelműen a nyelv által azonosítható etnikai közösséghez tartozás kifejezője. Ebben az értelemben tehát az anyanyelv – különösen, ha valaki más nyelven nem beszél – kétségtelenül a nemzetiségi hovatartozás objektív kritériumának tekinthető.

Az anyanyelvnek a nemzetiségi hovatartozást meghatározó, minősítő szerepe bizonyos mértékben csökkenhet, amikor a népesség egy jelentősebb része két vagy több nyelvet beszél. A két- vagy többnyelvűség különösen olyan településkörzetekben alakulhat ki, ahol több nemzetiség keverten él együtt, de különösen jellemző a cigányságra, amely szórvány helyzeténél fogva anyanyelve helyett vagy mellett átveszi a település népességének nyelvét. Ilyen esetekben a megkérdezett egyén a beszélt nyelvek közül szabadon választhatja meg anyanyelvét, s ebben már bizonyos szubjektív elem nyilvánul meg.

A magyarországi népszámlálások a népességet nemcsak vallásfelekezet és anyanyelv szerint vették számba, de kimutatták azt is, hogy a különböző vallású, illetve anyanyelvű népességből hányan beszéltek bevallott anyanyelvükön kívül más és milyen nyelveket. A többnyelvűek számának ismerete egyrészt rávilágít az anyanyelvi statisztika vitatható eleméire, másrészt lehetővé teszi – a vallásfelekezeti adatokkal történő egybevetés és más adatok alapján – az esetleges torzítások helyesbítését.¹⁴⁶

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI STATISZTIKA ADATFORRÁSAI

A dualizmus kori Magyarország nemzetiségi viszonyainak alapos és sokoldalú tanulmányozásához a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal publikációi olyan bőséges adatforrást tartalmaznak, amelyhez fogható Európa egyetlen államában azóta se találunk.

Az 1880–1910 között végrehajtott négy népszámlálás eredményeiről közzétett kiadványok a népesség anyanyelvi és vallásfelekezeti megoszlásáról községenkénti részletezésben tájékoztatnak, ami lehetővé teszi, hogy a legkisebb települési egységek nemzetiségi összetételének alakulását is figyelemmel kísérhessük és elemezhesük.¹⁴⁷ Nem kevésbé értékes információs anyagot jelentenek azok a táblás kimutatások, amelyek népszámlálásról népszámlálásra bemutatják a nemzetiségek legfontosabb életviszonyait: kormegoszlás, családi állapot, műveltség, foglalkozás, anyagi helyzet, természetes népmozgalom, kivándorlás stb.

A hivatalos magyar statisztikai adatokra támaszkodva a népszámlálások statikai felvételei alapján kíséreljük meg a nemzetiségi viszonyok három évtizedes alakulásának dinamikáját felvázolni. Ennek érdekében állítottuk össze a következő táblákat, amelyek nyers számadatai szolgálnak részletes elemzéseink alapjául.

A 38. sz. tábla bemutatja a jelenkori Erdélynek nevezett egész terület népességének nemzetiségi megoszlását 1880-tól kezdve minden egyes népszámlálás időpontjában, valamint a népesség tényleges szaporodását (fogyását) nemzetiségek szerint, abszolút számokban és százalék szerint.

A 39. sz. tábla az összes népesség vallásfelekezeti megoszlását szemlélteti, az előbbihez hasonló módszer szerint szerkesztve.

A nemzetiségi adatok részletesebb területi elemzését a 40. és 41. sz. táblák teszik lehetővé, melyek a megyék falusi népességének nemzetiségi, illetve vallásfelekezeti megoszlásáról adnak áttekintést, míg a városok népességének nemzetiségi és vallásfelekezeti adatairól a 42. sz. tábla tájékoztat.

Noha e táblákban – a fejlődés folytonosságának áttekinthetősége érdekében – az 1910 utáni népszámlálások adatait is feltüntettük, ez utóbbiak elemzése következő fejezetek tárgya lesz.

Hangsúlyoznunk kell, hogy azok a nemzetiségi adatok, melyeket tábláinkban feltüntettünk, egyeznek a forrásul használt kiadványok anyanyelvi adataival. Az anyanyelvi bevallást a nemzetiségi hovatartozás kifejezéseként értékeltük, amely elvileg független a vallásfelekezettől. A népesség anyanyelvi és vallási összetételének egybevetésével a nemzetiségi asszimiláció kérdésének vizsgálata során részletesebben foglalkozunk, de a német anyanyelvűként számba vett izraelita vallásúak nagy száma (különösen a keleti zsidó bevándorlás első agglomerációs körzetébe eső Szolnok-Doboka, Máramaros, Ugocsa, Beszterce-Naszód stb. megyékben) nem etnikai asszimilációra utal, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy a német anyanyelvűek rovatába vették fel azokat az izraelitákat is, akiknek anyanyelve valójában nem német, hanem a jiddis volt. Jóllehet a jiddis a német nyelv egy zsargonja, a két nyelv mégsem azonos. A nyelvazonosság fikciója alapján a magyar statisztika két külön etnikai csoportot kapcsolt egybe, amelyek vallási és kulturális hagyományaik, társadalmi szerkeze

tük folytán is élesen elkülönültek egymástól. Ezt a módszertani hibát úgy véltük kiküszöbölhetőnek, hogy a német anyanyelvűek számát vallási alapon két csoportba soroltuk: az izraelita vallásúakat külön rovatban mint zsidó nemzetiségűeket mutattuk ki (ezzel tiszteletben tartva saját nemzeti öntudatukat is), míg a német nemzetiségűek rovatában csak az egyéb felekezetekhez tartozó német anyanyelvűek maradtak. Véleményünk szerint ez jobban tükrözi az etnikai realitást és sok téves következtetést kiküszöböl. A többi nemzetiség (románok, magyarok stb.) vonatkozásában ellenben az anyanyelvi statisztika vallási szempontból való kiigazítását nem láttuk szükségesnek.

A TÉNYLEGES NÉPNÖVEKEDÉS TÉNYEZŐI

A népszámlálások ténymegállapításait tükröző tábláink adatsorai külön magyarázat nélkül is kidomborítják, hogy az 1880–1910 között lepergett három évtized során minden nemzetiség lélekszáma növekedett.

Magyarázatra szorul azonban, vajon milyen okok, milyen tényezők játszottak közre, hogy a tényleges népnövekedés aránya nemzetiségenként meglehetősen eltérő volt, s ennek következtében a nemzetiségek viszonylagos számereje némileg eltolódott. Erre a kérdésre a tényleges népszaporodás tényezőinek, forrásainak beható elemzése által keressük a választ.

A tényleges népszaporodás elsődleges forrása kétségtelenül a természetes szaporodás, miért is elsősorban a nemzetiségek természetes népmozgalmára vonatkozó adatokat vizsgáljuk. Emellett a népességszám alakulását jelentősen befolyásolhatja (pozitív vagy negatív irányban) a vándormozgalom, ezért a ki- és bevándorlás, a telepítések, a belső vándorlás, a városba áramlás nemzeti vonatkozásait is igyekszünk feltárni. Végül megkíséreljük fényt deríteni arra a kérdésre, milyen mérvű lehetett egyes nemzetiségek vesztesége vagy nyeresége a nemzetiségváltás, illetve – közkeletű szóhasználat szerint – a beolvadás vagy asszimiláció következményeként.

Megjegyezzük, hogy e három fő problémakör szerint csoportosítva, ugyanezzel a módszerrel követjük nyomon majd a nemzeti viszonyok alakulását a későbbi korszakokban is, amikor egyes nemzetiségeknek nemcsak az aránya, de a lélekszáma is megfogyott (lásd a 38. sz. tábla 1910 utáni adatsorait!).

A NEMZETISÉGEK TERMÉSZETES SZAPORODÁSA

Amikor magyarázatot keresünk a nemzetiségek tényleges szaporodásának eltérő arányaira, akkor elsősorban természetes szaporodásuk mértékére kellene fényt derítenünk. Sajnos azonban a központi statisztikai hivatal csupán az utolsó (1900–1910) évtized természetes népmozgalmi adatait dolgozta fel anyanyelvek szerint tagolva, az első két évtized (1880–1900) népmozgalmi statisztikáját általában csak területi tagolásban (megyék, illetve törvényhatósági városok szerint) tette közzé.¹⁴⁸

A III. rész 2. fejezetében rámutattunk arra, hogy az egyes megyék népességének természetes szaporodási arányai között milyen nagy különbségek vannak, s ezt a 9. és 13. sz. táblák is szemléltetik. Módszertanilag elfogadhatatlan volna azonban a megyék népességének eltérő szaporodási arányait eltérő nemzeti összetételükkel összefüggésbe hozni és a területi adatok alapján következtetni a nemzetiségek szaporodására. Egyrészt ugyanis megyénként különböző tényezők hatottak a születésgyakoriságra és a halandóságra, másrészt kérdéses, vajon ezek a tényezők azonosak voltak-e a megye minden nemzetisége vonatkozásában, tehát az illető megye népességének természetes szaporulatából a nemzetiségek arányszá-

muknak megfelelően vették-e ki részüket. A megyei népmozgalmi adatok alapján nemzeti-ségi vonatkozású következtetéseket a realitás igényével legfeljebb azokban a megyékben vonhatnánk le, melyek úgyszólván egynemzetiségűnek tekinthetők, s így feltehető, hogy egyetlen nemzetiség határozta meg a megye összes népességének reprodukciós arányát, s ezt a csaknem jelentéktelen számarányú kisebbség lényegesen nem módosíthatta.

Ám a 22 megyéből mindössze 5 volt azoknak a megyéknek a száma, melyekben egy nemzetiség aránya elérte vagy meghaladta a megye nemzeti-ségi jellegét kétségtelenül meghatározó 85%-ot. Ezen az alapon az öt megye közül hármat (Csík, Háromszék, Udvarhely) magyar jellegűnek, kettőt (Fogaras, Hunyad) román jellegűnek tekintve, e megyék népességének természetes szaporodását – nemzetiségi jellegük szerinti csoportosításban – az alábbi tábla szemlélteti.

Természetes szaporodás 1881–1900 között

Megye	Az összes népesség 1880 végén	Természetes szaporodás	
		Szám szerint	%
Magyar jellegű megyék			
Csík	110 940	25 928	23,4
Háromszék	125 277	24 175	19,3
Udvarhely	105 520	22 687	21,5
Összesen	341 737	72 790	21,3
Román jellegű megyék			
Fogaras	84 571	17 012	20,1
Hunyad	248 464	34 666	13,9
Összesen	333 035	51 678	15,5

Ha egybevetjük a megyék e két csoportjának összesített eredményeit, a különbség feltűnő: a magyar többségű megyék népességének természetes szaporodási aránya két évtized alatt 21,3%, a román többségű megyéké ugyanezen idő alatt 15,5%. A különbség jobban szemléltethető, ha az ezer lélekre jutó évi átlagos reprodukció mutatóit állítjuk szembe, az időszak közepi népességhez viszonyítva. A természetes szaporodás indexe évi átlagban az első csoport népességénél 10,0 ezrelék, a másodikénál 7,1 ezrelék.

Vajon ezeket az adatokat értékelhetjük-e Natalia Giurgiu megállapításainak cáfolataként, aki – mint az előző részben láttuk – hét község népmozgalmának felekezeti adatait is elegendőnek vélte ama felfogásának alátámasztására, miszerint a szaporodás tekintetében Erdély egész románsága felülmúlta a magyarokat?¹⁴⁹ Jóllehet a fenti kimutatás öt megye népességének (a történeti Erdély népessége 1/3 részének) természetes szaporodásáról tájékoztat – és ebben a vonatkozásban az adatok hitelessége vitathatatlan –, e jóval gazdagabb adatbázisra támaszkodva se mernénk olyan következtetést levonni, mintha a jelzett két évtized alatt az egész erdélyi magyarság reprodukciós aránya meghaladta volna a románságét. Még annak ellenére se, hogy a rákövetkező évtized alább bemutatandó statisztikai számsorai alapján ez bizonyos mértékig valószínűsíthető.

Bele kell törődnünk tehát abba, hogy a nemzetiségek szaporodásának kérdésében a területi népmozgalmi adatok nem szolgálhatnak megbízható támpontul, miért is e tekintetben kénytelenek vagyunk vizsgálódásunkat az 1901–1910 között lepergett évtizedre korlátozni. Erre az évtizedre ugyanis a magyar központi statisztikai hivatal – mint már említettük – a természetes népmozgalmat statisztikáját megyénként és törvényhatósági városokként részletezve, anyanyelv és vallásfelekezet szerint tagolva is közzétette.¹⁵⁰ A jegyzetben megjelölt

forrásbázisra támaszkodva állítottuk össze a 43. sz. táblát, mely – egyezően a forráshely specifikálásával – hét anyanyelvi és nyolc vallásfelekezeti csoport szerint részletezve mutatja be az élveszületések és halálozások számát, valamint a természetes szaporodást szám szerint és százalék szerint (az évtized eleji népességhez viszonyítva), végül mindhárom népmozgalmi adat ezer lélekre számított évi átlagát (az évtized közepi népességhez viszonyítva).

Bár a megyei adatok kétségtelenül árnyaltabb elemzés lehetőségét kínálják, ezek bemutatásáról terjedelmi okok miatt le kellett mondanunk. Ezt a hiányt némileg pótolandó, a megyei adatokat hármas csoportosításban összesítettük. A tábla I. része a történeti Erdély és a Partium (a királyhágóntúli rész 15 megyéje és Szilágy megye) népmozgalmáról a forrásokban közölt megyei adatok összesítése alapján számszerűleg pontosan tájékoztat. A II. rész „Az Erdélyhez kapcsolt magyarországi részek” megjelöléssel Máramaros, Szatmár-Ugocsa, Bihar, Arad-Csanád, Krassó-Szörény és Temes-Torontál megyék 1920 óta Romániához tartozó részeinek népmozgalmi adatait foglalja össze. A felsorolt megyék minket érdeklő részeiben regisztrált élveszületések és halálozások összes számának pontos megállapítása a népmozgalom községenkénti adatainak ismeretében nem okozott nehézséget.¹⁵¹ Az összes születések és halálozások anyanyelv és vallásfelekezet szerinti megoszlását ellenben jórészt becslés alapján számíthattuk ki, miután ezeket az adatokat – mint említettük – csupán megyéenként (és törvényhatósági városokként) tették közzé. A becslés alapjául elsősorban az az elv szolgált, hogy az ezer lélekre számított népmozgalmi indexek minden anyanyelv és vallásfelekezet vonatkozásában egyezzenek az osztatlan megyék megfelelő mutatóival. A tábla III. része, összegezve az I. és II. rész adatait, a jelenkori Erdély népmozgalmának anyanyelvi és vallásfelekezeti aspektusairól ad összefoglaló képet.

A 43. sz. tábla adatsoraiból minden magyarázat nélkül is jól kidomborodnak az egyes anyanyelvi és vallásfelekezeti népességcsoportok természetes népmozgalmának jellegzetességei, melyek között természetes szaporodásuk eltérő arányait méltatjuk leginkább figyelemre.

Amíg a jelenkori Erdély összes népessége (a tábla III. része) természetes szaporodás útján 9,8%-kal növekedett, ezt az arányt a rutének 20,2%-os szaporodási aránya több mint kétszeresen meghaladta, és megközelítő arányban (16,9%) még csak a szlovákok szaporodtak. Bármilyen magasak ezek az arányszámok, a születéstöbblet abszolút számait tekintve úgyszólván jelentéktelen súllyal esnek latba, hiszen a két kis népcsoport együttesen is a népesség alig 1%-át képviselte. Mégis igazolják egy olyan feltevés alaptalanságát, mintha az állítólagos nemzetiségi elnyomás korlátozta volna az etnikai kisebbségek vitalitását.

E véleményünket csak a szerb-horvátok példája cáfolhatná meg, ha nem tudnánk, hogy ez az 50 ezres lélekszámú népcsoport a nagyobb szaporaságú belső erdélyi megyékben még a százas lélekszámot sem elérő (vagy alig meghaladó) szórványokban élt, túlnyomó többségük településterülete a Bánság volt. Ismeretes azonban, hogy a bánsági megyék összes népességének természetes szaporodási aránya 1880 óta kimutathatóan a legalacsonyabb volt, minthogy a születéskorlátozó szokások itt terjedtek el a legkorábban. A szerb-horvátok 5,4%-os szaporodási aránya csak általános erdélyi viszonylatban alacsony, de bánsági viszonylatban az átlagoshoz közel álló.

Az egyéb anyanyelvűek csoportjában a nem jelentős számú bolgárok, krassovánok, csehek, lengyelek, olaszok stb. mellett döntő súllyal a cigány anyanyelvűek szerepelnek. Bár a cigányok nagy szaporasága közismert, a cigányság nyelvi asszimilációja – mint erre már utaltunk – ebben az évtizedben már annyira előre haladt, hogy a népmozgalmi statisztikában minden bizonnyal nagyobbbrészt a románok, magyarok vagy más anyanyelvűek rovatában vették számba. Csak így érthető az egyéb anyanyelvűek feltűnően alacsony szaporodási aránya.

Ne tévesszük szem elől, hogy a népmozgalmi statisztika adatsorainak bemutatása által elsősorban azt a kérdést kívánjuk felderíteni, vajon a természetes szaporulat nemzetiségi struktúrája milyen irányban és milyen mértékben hatott Erdély etnikai arculatának alakulására. Nyilvánvaló, hogy a felsorolt kis népcsoportok, melyek együttes lélekszáma is az összes népesség alig 5 százaléknyi töredékét képezte, e tekintetben csaknem elhanyagolható szerepet játszottak. Ezért a népesség döntő többségét alkotó három nagy népcsoport, a románok, magyarok és németek szaporaságának sokat vitatott kérdését alaposabban kell szemügyre vennünk.

Elemzésünket a történeti Erdély (43. sz. tábla I. része) adatsoraival kezdjük, melyek minden vonatkozásban pontos forrásbázisra támaszkodnak és a vallásfelekezeti adatokkal egybevetve jól ellenőrizhetők. Itt a magyarok 11,3%-os reprodukciós arányát csak a szlovákok (21,0%) múlták felül, majd a románok következnek 9,8%-kal, a harmadik helyen pedig a német anyanyelvű csoport áll 7,6%-kal.¹⁵²

Az ezer lélekre jutó évi átlagos elveszületések indexe tekintetében a szlovákokat (43,8 ezrelék) a románok követik 36,9 ezrelékkal, majd a magyarok 35,8 ezrelékkal. Ezekhez képest feltűnően alacsony a német anyanyelvűek születésgyakorisága, mindössze 27,7 ezrelék. A halandósági arányszám viszont a legmagasabb a románoknál (27,4 ezrelék), ezt követően a magyaroké (25,2 ezrelék) és a szlovákoké (24,5 ezrelék), a legalacsonyabb pedig a német anyanyelvűeké: 20,1 ezrelék. Ezek az adatok jól rávilágítanak a három népcsoport reprodukciójának eltérő jellegzetességeire. Látjuk, hogy a románok halandósági aránya valamennyi népcsoporthoz viszonyítva a legrosszabb volt, s ezzel magyarázható, hogy magasabb születési arányszámuk ellenére is a magyaroknál gyengébb arányban szaporodtak. A magyarok erőteljesebb természetes szaporodását, a románokénál csak egy árnyalattal alacsonyabb születésgyakoriságuk mellett, ennél kedvezőbb – bár a többi népcsoporthoz viszonyítva elég magas – halandóságuk határozta meg. Velük szemben a német anyanyelvűek reprodukciójának jellegzetes tényezői a viszonylag legalacsonyabb születési és halálozási index.

Említettük már, hogy a magyar népességi statisztika következetesen a német anyanyelvűek közé sorolta azokat az izraelita vallásúakat, akik anyanyelve a német nyelv zsargonja, a jiddis volt. Hivatkozással a hazai nemzetiségi statisztika adatforrásait tárgyaló fejezetben megindokolt álláspontunkra, miszerint a kétféle nyelvet nem egyszerű dialektusbeli eltérésként, hanem kétféle etnikai identitás ismérveként értékeltük, a jiddis anyanyelvűeket zsidó nemzetiségűnek minősítettük. Mint láttuk a német anyanyelvűként számba vett népesség felbontása német és zsidó nemzetiségi csoportra – a német anyanyelvűek vallásfelekezeti megoszlását szemléltető statisztikai adatsorok alapján – az álló népesség statisztikájában megoldható volt. Miután a német és a jiddis nyelv azonosságának fikciója minden vonatkozásban töretlenül érvényesült, a jiddis anyanyelvű zsidókat a népmozgalmi statisztika is a német anyanyelvűekhez sorolta. Itt ellenben – megfelelő adatbázis hiányában – a német anyanyelvűek népmozgalmi adatait nem tudtuk a két nemzetiségi csoport szerint elkülöníteni. Sajnálatos, hogy emiatt a 43. sz. tábla adatsorai a két külön nemzetiségnek számító németek és zsidók természetes népmozgalmának egymástól eltérő jellegzetességeit nem domborítják ki.¹⁵³

A német anyanyelvűeket kivéve, a többi népcsoport nemzetiségi identitását – miként a nemzetiségi statisztika problémái kapcsán már kifejtettük – az anyanyelv egyértelműen meghatározza ugyan, de ezek vallásfelekezeti megoszlásának ismerete (jóllehet a nemzetiség determinálása szempontjából közömbös) mégis nélkülözhetetlen a népmozgalom nemzetiségi adatainak kiértékelése érdekében.

A 43. sz. tábla I. részének vallásfelekezeti adatsorai a nemzetiségi vonatkozásoktól függetlenül is figyelmet érdemelnek. Legfeltűnőbb az izraelita vallásúak igen magas (22,7%) szaporodási aránya, amely több mint kétszerese a görög katolikusok, reformátusok és római katolikusok 10%-os átlagot meghaladó reprodukciós arányának. Az átlagot megkö-

zelítő arányban (9,5%) szaporodtak az unitáriusok is, de már az ortodox vallásúak 8,8%-os aránya alig volt jobb a leggyengébben szaporodó lutheránusokénál (7,8%).

A történeti Erdélyben meggyökerezett köztudat az ortodox és görög katolikus vallást „román vallás”-nak, a római katolikus, református és unitárius vallásokat „magyar vallás”-nak, a lutheránust pedig „német vallás”-nak tartja. A hat keresztény egyház e hármas kategorizálásában az egyházak nemzeti kötődése jut kifejezésre, azt a szemléletet tükrözve, mintha ezek nemzetiségileg homogén gyülekezetek volnának. Ez a szemlélet annyiban reális, hogy a románok, magyarok és németek túlnyomó többsége valóban a megfelelő nemzetiségi kategóriába sorolt egyházak valamelyikének kötelékébe tartozott, az egyházi adminisztráció és általában az igehirdetés nyelvét is a többségi nemzetiség határozta meg. Igaz, hogy mindenik egyháznak, bármelyik nemzeti kategóriába sorolható, voltak más nemzetiségű hívei is, ezek aránya azonban nem volt olyan jelentős, hogy az egyházak nemzeti karakterét megváltoztassa. Amikor tehát a népmozgalom vallásfelekezeti adatsorainak nemzetiségi vetületét elemezzük, a vallásfelekezetek nemzeti jellegét meghatározó többség mellett tekintettel kell lennünk a más nemzetiségűek arányára is.

Az ortodox és a görög katolikus vallás nemzeti jellege vitathatatlan. Nemcsak azért, mert a románok csaknem kizárólag e két felekezethez tartoztak, de azért is, mert híveik túlnyomó többsége is román volt. Ezért nem meglepő, hogy e két felekezet összesített adatai alapján számított népmozgalmi indexek csak árnyalatnyilag térnek el a román nemzetiség vonatkozó indexeitől.¹⁵⁴ Mégis miért van az, hogy amíg a két felekezet együttes természetes szaporulata abszolút számban 152 ezer fő, a román nemzetiségé ennél kereken 3 ezer lélekkel kevesebb. Ezt az alig számottevő (mindössze 2 százaléknyi) különbözetet a két felekezet magyar anyanyelvű híveinek 2%-ot meghaladó aránya minden további nélkül is megmagyarázza, de nem hagyható figyelmen kívül az se, hogy ezekhez a felekezetekhez tartozott az egyéb anyanyelvűek között számba vett cigányok legalább 2/3-a. Ezek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a román nemzetiség népmozgalmi adatsorának hitelességét a felekezeti adatok minden tekintetben alátámasztják.

A magyar anyanyelvűek természetes szaporulata összetettebb elemzést igényel. A 100 ezer főnyi magyar szaporulatból ugyanis a három „magyar” felekezet adatai által (levonva a katolikus szlovákok szaporulatát) alig 85 ezer igazolható.¹⁵⁵ A különbség forrását tehát más felekezeteknél kell keresnünk, melyeknek még voltak magyar anyanyelvű híveik. A két „román” valláshoz tartozó magyarok természetes szaporulatát fentebb 3 ezer lélekre becsültük. A lutheránus vallásúak mintegy 10%-a volt magyar anyanyelvű, de ezek szaporulatát gyakorlati megfontolásból kompenzálnak tekinthetjük a magyaroknál számításba vett katolikus németekével.¹⁵⁶ Nézzük most már, mennyire becsülhetjük az izraeliták hozzájárulását a magyarság természetes szaporulatához? Tudnunk kell, hogy az izraeliták magyarosodása a zsidók emancipációja óta egyre gyorsuló ütemben haladt előre és 1910-ben már több mint 3/4 részük magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Feltehető, hogy a bejelentett újszülötteknél az arány ennél is magasabb volt, viszont az idős korban elhaltak nagyobb hányada még német (jiddis) anyanyelvűként kerülve a halálozási nyilvántartásba, a magyar anyanyelvű izraeliták természetes szaporodása már ennek következtében is meghaladta arányszámukat. Nem hiszszük tehát, hogy tévednénk, amikor az izraeliták természetes szaporulatából 12 ezret a magyar anyanyelvűekhez számítunk. Az esetben, ha a magyar izraeliták 12 ezerre becsült természetes szaporulatát is figyelembe vesszük, a magyar szaporulat 100 ezres lélekszáma igazoltnak tekinthető.

Miután a német anyanyelvűek népmozgalma felekezeti adatok alapján nem ellenőrizhető, a lutheránusok népmozgalmi adataival kapcsolatban csak annyit mondhatunk, hogy a németek (szászok) népmozgalmának jellegzetességeit ezek domborítják ki legmegbízhatóban.

A történeti Erdély népmozgalmi statisztikájának részletes kiértékelését ezzel lezárva, a 43. sz. tábla II. részének adatsoraiból csak a természetes szaporodásnak anyanyelvek szerint részletezett arányaira mutatunk rá. Ezek szemléltetik, hogy a történeti Erdély peremvidékén szaporaság tekintetében a rutének vezettek a természetes szaporulat 21,7%-os arányával, utánuk a szlovákok következtek (16,0%), míg a magyarok csak a harmadik helyen állottak 13,1%-os aránnyal. Ezeknél jóval gyengébb arányú volt a német anyanyelvűek természetes szaporodása (8,9%), de így is megelőzve a románok 8,0%-os szaporulatát, melynél alacsonyabb (az egyéb anyanyelvűektől eltekintve) csak a szerb-horvátok szaporodási aránya (5,7%) volt.

Ezen a területen a vallásfelekezetek nemzetiségi kötődése jóval kevésbé egyértelmű. A csaknem teljes egészében magyar nemzetiségű református és unitárius felekezeteket kivéve minden egyházhoz többféle anyanyelvű hívek tartoztak. Ezúttal elegendő megemlíteni annyit (az adatok részletesebb ismertetésére később kerül sor), hogy ortodox hitűek voltak a románok mellett a szerbek is; a görög katolikus egyházhoz románok, rutének, magyarok, továbbá az egyéb anyanyelvűek jelentős csoportjai tartoztak; a római katolikus vallást követték a németek többsége mellett a magyarok egy része, valamint a szlovákok, horvátok és egyéb anyanyelvűek is. Hasonlóan vegyes volt itt a lutheránus vallás nemzetiségi összetétele. Nem feledkezhetünk el a cigányokról se, akik többsége a két „román” egyházhoz tartozott. Mindezek ismeretében a tábla II. részének vallásfelekezeti adataiból nemzetiségi vonatkozású következtetéseket kielemezni lehetetlen. Ami pedig a német anyanyelvűek népmozgalmi adatainak a két nemzetiség (német és zsidó) szerinti felbontását illeti, a már ismertetett okok miatt ebben a részben sem felderíthető. Annyit azonban jó, ha tudunk, hogy Máramaros megye kivételével, melynek német anyanyelvűként számba vett népessége 90%-ban izraelita vallású, tehát valójában jiddis anyanyelvű zsidó volt, a többi megyében a német anyanyelvűek többsége (bár eltérő arányok szerint) német nemzetiségűnek minősíthető. Ez a népmozgalmi adatokat illetően mégis csak óvatos következtetésre jogosít.

A VÁNDORMOZGALMAK NEMZETISÉGI VONATKOZÁSAI

[...]

JEGYZETEK

¹ MITTELSTRASS, OTTO: Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter. München, 1961. 13–14. Uő: Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die Arpadenkönige. Zur Problematik siebenbürgischer Geschichtsschreibung. = Neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde. Köln–Graz, 1962. 21–22.

² GYÖRFFY GYÖRGY: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. = Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1963. 47–48.

³ Tanulmányunkban csak arra szorítkozhatunk, hogy az idevonatkozó hatalmas irodalom alapján rövid áttekintést adjunk a székelyek eredetéről és településtörténetéről. A forráshelyek részletes felsorolását mellőzve csupán egy, az egész kérdéskört tömören összefoglaló tanulmányra s az abban hivatkozott fontosabb művekre utalunk: KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest, 1975. 170–176. A székely eredetkérdésben alapvető munkák: GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Budapest, 1958; Uő: Der Ursprung der Szekler. = Ungarische Jahrbücher, XXII. Bd. H. 1. 1942.

⁴ MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély története. Budapest, 1944. 60–80.; MAKKAI, LADISLAS: Histoire de Transylvanie. Paris, 1946. 53–66.; TEUTSCH, GEORG DANIEL – TEUTSCH, FRIEDRICH: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. 1–4. Bd. Hermannstadt, 1907–1926; MITTELSTRASS, 204

O.: i. m. 39–40.; WAGNER, ERNST: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975. Köln–Wien, 1976.

⁵ Tudományos jellegű munkák: GIURESCU, C. C. – GIURESCU D. C.: Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi. București, 1975; PASCU, ȘTEFAN: Voievodatul Transilvaniei. Vol. I–II. Cluj–Napoca, 1971, 1979. A legújabb népszerűsítő áttekintés: MUȘAT, MIRCEA – ARDELEANU, ION: De la statul geto-dac la statul român unitar. București, 1983. Vö. ILLYÉS, ELEMÉR: History and Ideology. The Daco-Roman Theory in Rumanian historiography. Wien–Stuttgart, 1982.

⁶ MAKKAI LÁSZLÓ: i. m. 81–105.; MAKKAI, LADISLAS: i. m. 67–79.; FEKETE-NAGY, ANTON – GÁLDI, LADISLAUS – MAKKAI, LADISLAUS: Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400. Budapest, 1941; GYÖRFFY GYÖRGY: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez. = Történelmi Szemle, 1964. 3–4. sz.; LOT, FERDINAND: Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe. Paris, 1937; SCHRAMM, GOTTFRIED: Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. Stuttgart, 1981.

⁷ SLAVICI, IOAN: Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina. Wien, 1881. 1–3.

⁸ KNEZSA ISTVÁN: Erdély földrajzi nevei. = Erdély. Kiad. A Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1940. 71–77.

⁹ MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély betelepülése. = História, 1986. 2. sz. 3–5.

¹⁰ HERSENI, TRAIAN: Probleme de sociologie pastorală. București, 1941; BUCUR, CORNELIU: Direcții ale demografiei istorice: transhumanța pastorală. = Revista de istorie, 1978. Nr. 12.

¹¹ MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély története. Budapest, 1944. 101–105.

¹² A plébániák név szerinti felsorolását lásd ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. köt. Budapest, 1892. 607–679. A közölt számadatok csak a történeti Erdély területére vonatkoznak, amelyre a püspökség hatásköre később korlátozódott. Lásd ORTVAY T.: i. m. I. köt. Budapest, 1891. XXXI.

¹³ Okiratilag bizonyítható, hogy a 14. században több egyházas hely létezett, amely a tizedjegyzékből kimaradt. Ezeket név szerint felsorolja, a teljesség igénye nélkül ORTVAY T.: i. m. II. 769–827.

¹⁴ Ugyanezt a véleményt fejezi ki WAGNER, ERNST: Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Köln–Wien, 1977. 44.

¹⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. = Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 55.

¹⁶ BÁLINTH GYULA: Kovászna megye népessége és népesedése a XIV. században. = Korunk, 1978. 3. sz. 215–219. Hogy a pápai tizedjegyzék hiányosan sorolja fel a székelyföldi plébániákat, erre rámutat GYÖRFFY, GEORG: Der Ursprung der Szekler und ihre Siedlungsgeschichte. = Siebenbürgen und seine Völker. Budapest–Leipzig–Milano, 1943. 112–113.

¹⁷ PASCU, ȘTEFAN: Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400). = Nouvelles études d'Histoire. Bucarest, 1960. 144–145. Uő: Voievodatul Transilvaniei. Vol. I. Cluj, 1971. 223–232.

¹⁸ SZABÓ ISTVÁN: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. = Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 94.

¹⁹ SCHULLER, FR.: Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen. = Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde. IX. Bd. 1. H. Stuttgart, 1895. 28–32.

²⁰ BAKÁCS ISTVÁN: A török hódoltság korának népessége. = Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 135.

²¹ SZABÓ I.: i. m. 63–113.

²² Az unitus és ortodox egyház híveinek a 18. századi összeírásai is azt igazolják, hogy a papok száma mindig meghaladta a románok által lakott helységek számát. Lásd GIURGIU, NATALIA: Trei conscripții din secolul al XVIII-lea privind populația românească din Transilvania. = Studia Universitatis Babeș–Bolyai. Series Historia, XI. Cluj, 1966. Fasc. 1. 59–61.

²³ MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. = Magyar művelődéstörténet. II. köt. Budapest, é. n. [1939]. 123–124.

²⁴ BAKÁCS I.: i. m. 135–137.

²⁵ Verancsics Antal (latinus nevén Antonius Wrancius) a dalmáciai Sebenicóban született 1504-ben. Anyja Statileo János erdélyi püspök nővére volt. Már tízéves kora óta a püspök gyulafehérvári udvarában nevelkedett. A páduai egyetemen végzett tanulmányai után visszatért Erdélybe, Szapolyai

János király szolgálatában állott, akinek megbízásából több európai országban járt diplomáciai küldetésben. Erdélyben valószínűleg 1530-ig élt, amikor Ferdinánd királyhoz pártolt. Pályája egyre feljebb ívelt, az esztergomi érseki székig. Latin nyelven írt, maradandó értékű tudományos műveit a *Monumenta Hungariae Historica* sorozatban 1857–75 közt adták ki Budapesten 12 kötetben. Erdély alapos ismeretéről tanúskodnak itt idézett sorai, melyek forrása ANTONIUS WRANCIUS: *Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transsylvaniam libri duo. De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*. Ed. Colomannus Eperjessy. Budapest, 1944. 42–44.

²⁶ PASCU, ȘTEFAN: *Voievodatul Transilvaniei*. Vol. II. Cluj-Napoca, 1979. 443. A latin szöveget helyesen idézi ugyan, de románra elferdítve fordítja. Verancsics szerint ugyanis a románok száma a három nemzet (székelyek, magyarok, szászok) akármelyikével (*quamlibet harum*) egyenlő lehet, míg Pascu fordításában ez úgy hangzik, mintha ezek együttes számával (*secui, unguri și sași împreună*) volna egyenlő. A románok abszolút többségének bizonyítása érdekében ilyen megtévesztő módszer alkalmazása joggal kifogásolható.

²⁷ BÓNIS GYÖRGY: Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. [1945]; CSETRI ELEK – IMREH ISTVÁN: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest, 1980. Bár e tanulmány egy jóval későbbi korszak erdélyi társadalmának tagolódásáról ad képet, értékes következtetésekre nyújt lehetőséget a 16. századi társadalmi struktúráról illetően is.

²⁸ JAKÓ ZSIGMOND: Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban. = *Magyarok és románok*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. I. köt. Budapest, 1943. 515–519.; MAKKAI LÁSZLÓ: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. Kolozsvár, 1942. 14–16.; SZABÓ ISTVÁN: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941. 96–97.; BAKÁCS I.: i. m. 135–137.; JAKÓ, SIEGMUND: *Die Ansiedlung der Rumänen in der Neuzeit*. = *Siebenbürgen und seine Völker*. Budapest–Leipzig–Milano, 1943. 165–190.

²⁹ Vasile Lupu moldvai vajda II. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Matei Basarab havaselvi vajda megbuktatásához szerette volna a szultán engedélyét megnyerni, hogy török segítséggel hatalmát Erdélyre és Havaselvére is kiterjeszthesse. Ez ügyben a portára küldött levele Rákóczi birtokába került. Erdélyi törekvéseinek alátámasztását szolgálja a románok számarányára vonatkozó közlése, amit ebből a szempontból nézve inkább mint maximumot értékelhetünk. A török nyelven írt levél szövegét egykorú latin fordításban közli SZILÁGYI SÁNDOR: *Erdély és az észak-keleti háború*. Levelek és okiratok. I. köt. Budapest, 1890. 246–247., 255–256.

³⁰ KRECKWITZ, GEORG: *Totius Principatus Transylvaniae accurata descriptio*. Das ist: Ausführliche Beschreibung des gantzen Fürstenthums Siebenbürgen. Frankfurt–Nürnberg, 1688. 27–34.

³¹ MAKKAI LÁSZLÓ: *Magyar–román közös múlt*. Budapest, 1948.

³² JANCsó BENEDEK: *A román nemzeti törekvések története és jelenlegi állapota*. I. köt. Budapest, 1896. 761–762.

³³ PRODAN, DAVID: *Teoria imigratiei românilor din principatele române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*. Sibiu, 1944. 24. idézi a jezsuiták jelentéséből: „ut 200 hominum millia fuerint, qui Unionem amplexi sunt”; NILLES, NICOLAUS: *Symbolae ad illustrandem historiam Ecclesiae Orientali in terris coronae S. Stephani*. I. Oeniponte, 1885. 247. alapján.

³⁴ BAKÁCS I.: i. m. 135.

³⁵ *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21*. Összeáll. Acsády Ignác. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új f. XII. köt. Budapest, 1896.

³⁶ DÁVID ZOLTÁN: *Az 1715–20. évi összeírás*. = *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 145–199.

³⁷ PÁPAI BÉLA: *Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867)*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963. 147–151.

³⁸ DÁVID Z.: i. m. 159.

³⁹ Lásd uo. 157. Acsády becslési eredményeit, főleg a nemzetiségi megoszlással kapcsolatban már idézett művében élesen bírálja D. Prodan is.

⁴⁰ PRODAN, D.: i. m. 21.

⁴¹ TOGAN, NICOLAE: *Români din Transilvania la 1733*. *Conscriptia episcopului Ioan In. Klein de Sadu*. = *Transilvania*, XXIX. 1898. Nr. 9–10. 169–213. Lásd még BOGDAN-DUICĂ, GHEORGHE: *Statistica românilor din Transilvania în 1733*. = *Convorbiri literare*, XXX. 1896. Vol. II. Nr. 12. 626–642.; JANCsó BENEDEK: *Az erdélyi románság legrégebb hiteles statisztikája*. = *Századok*, 1900. 141–154.

- ⁴² CHIRCĂ, HARALAMBIE: Întregire la conscripția confesională din 1733 privind populația românească din Transilvania. = Populație și societate. Studii de demografie istorică. Vol. I. Red. Ștefan Pascu. Cluj, 1972. 89–95.
- ⁴³ MOLDOVAN, L.: Conscripții și recensăminte în Transilvania secolele XVII–XIX: metodologie și valoare documentară. = Revista de statistică, 1970. Nr. 8. 86–92.
- ⁴⁴ BUNEA, AUGUSTIN: Statistica românilor din Transilvania în anul 1750, făcută de vicariul episcopesc Petru Aron. = Transilvania, XXX. 1901. Nr. 9. 237–292.
- ⁴⁵ CIOBANU, VIRGIL: Statistica românilor din Ardeal, făcută de administrația austriacă la anul 1760–1762. Cluj, 1926.
- ⁴⁶ BALLMANN, JOHANN MICHAEL: Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse. Hermannstadt, 1801. 53.
- ⁴⁷ MARIENBURG, LUCAS JOSEPH: Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. I. Bd. Hermannstadt, 1813. 68.
- ⁴⁸ BENKŐ, JOSEPHUS: Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus olim Dacia mediterranea dictus. 2. kiad. Claudiopolis, 1833–1834.
- ⁴⁹ BALLMANN, J. M.: i. m. 55.
- ⁵⁰ GIURGIU, N.: i. m. 55–66.
- ⁵¹ Uo. 59., 62., 65.
- ⁵² TOGAN, N.: i. m. 14.
- ⁵³ MARIENBURG, L. J.: i. m. 68.
- ⁵⁴ BENIGNI VON MILDENBERG, JOSEPH HEINRICH: Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt, 1837. 9.; LEBRECHT, MICHAEL: Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen. 2. Aufl. Hermannstadt, 1804. 10.
- ⁵⁵ BALLMANN, J. M.: i. m. 26–27., 47.
- ⁵⁶ BIELZ, A.: Kurzgefasste Erdbeschreibung von Siebenbürgen. 2. Aufl. Hermannstadt, 1858. 20–21.
- ⁵⁷ Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. II. Jg. I. H. Wien, 1853. 1–3.
- ⁵⁸ CHIRCĂ, HARALAMBIE: Zur Zählung der rumänischen Bevölkerung in Siebenbürgen von 1733. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Bd. XIII. Nr. 1. Bukarest, 1970. 93.
- ⁵⁹ TRÓCSÁNYI ZSOLT: Erdélyi összeírások. = A történeti statisztika forrásai. Budapest, 1957. 273–292.
- ⁶⁰ PRODAN, D.: i. m. 20.
- ⁶¹ BUNEA, A.: i. m. 1.
- ⁶² BALLMANN, J. M.: i. m. 47.
- ⁶³ MARIENBURG, L. J.: i. m. 224–226.
- ⁶⁴ SÖLLNER, J.: Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt, 1856. 266.
- ⁶⁵ GOTTSCHLING, PAUL RUDOLPH: Kurtze Schilderung des über aus gesegneten Gross-Fürstenthums Siebenbürgen. Budissin, 1781. 31.
- ⁶⁶ HINTZ, J.: Volkszählungen in Siebenbürgen. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. III. Bd. Hermannstadt, 1848. 49.; BENIGNI, J. H.: i. m. 15–17.
- ⁶⁷ SÖLLNER, J.: i. m. 379.
- ⁶⁸ SASSU, C.: Romeni e ungheresi. București, 1940.
- ⁶⁹ A görög egyesült és nem egyesült felekezeti híveinek számára, egy 1772. évi összeírásra hivatkozással, azonos adatokat közöl: Anzahl der Walachen in Siebenbürgen. Historisches Portefeuille zur Kenntniss der gegenwärtigen und vergangenen Zeiten. III. Jg. Wien–Breslau–Leipzig, 1784. 73.
- ⁷⁰ GIURGIU, NATALIA: Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. = Populație și societate. Studii de demografie istorică. Vol. I. Cluj, 1972. 109–114.
- ⁷¹ LEONHARD, JOSEPH: Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Hermannstadt, 1818.
- ⁷² BENIGNI, J. H.: i. m. 9.
- ⁷³ SUCIU, PETRE: Poporația Ardealului și simțul realităților socioeconomice. Cluj, 1925. 7., 16. Megjegyzendő, hogy Suciú csupán abszolút számokat közöl, a százalékokat mi számítottuk ki.
- ⁷⁴ LEBRECHT, M.: i. m. 8–10.

- ⁷⁵ SUCIU, P.: i. m. 18–19.
- ⁷⁶ METEŞ, ŞTEFAN: Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII–XX. Bucureşti, 1971.
- ⁷⁷ WAGNER, ERNST kritikai elemzését lásd *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*. 4. Jg. Köln, 1974. 122–123.
- ⁷⁸ PRODAN, D.: i. m.
- ⁷⁹ Uo. 22–57.
- ⁸⁰ GIURESCU, C. C.: *Vechimea Rumâniei în Țara-Românească și legatură lui Mihail Viteazul*. Bucureşti, 1915. ezt így fejezi ki: „o mare nestabilitate”.
- ⁸¹ PRODAN, D.: i. m. 109–165.
- ⁸² Uo. 58–59. a klérus panasziratának vonatkozó részét idézi, hivatkozva BUNEA, AUGUSTIN: *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*. Blaj, 1902. 259.
- ⁸³ GYÖRFFY ISTVÁN: *A Fekete-Körös völgyi magyarság települése*. Budapest, 1914; Uő: *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta*. Budapest, 1915; SZABÓ T. ATTILA: *Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. Cluj, 1937; Uő: *Bábony története és települése*. Kolozsvár, 1939; MAKKAI LÁSZLÓ: *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*. Kolozsvár, 1942; BERLÁSZ JENŐ: *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere*. Budapest, 1939; JAKÓ ZSIGMOND: *Újkori román települések Erdélyben és a Partiumban*. = *Magyarok és románok. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*. I. Budapest, 1943. 508–571.; I. TÓTH ZOLTÁN: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Budapest, 1946.
- ⁸⁴ DÁNYI DEZSŐ – DÁVID ZOLTÁN (szerk): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960.
- ⁸⁵ BENIGNI, J. H.: i. m. I. köt. 7–8.
- ⁸⁶ THIRING GUSZTÁV: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938. 36.
- ⁸⁷ DÁVID Z.: i. m. 168–169.
- ⁸⁸ Uo. 172.
- ⁸⁹ I. TÓTH ZOLTÁN: *Magyarok és románok. Történeti tanulmányok*. Budapest, 1943. 223.
- ⁹⁰ HINTZ, J.: i. m. 53–54. Csekély eltéréssel ugyanezen adatokat lásd még: *Erdélyi Híradó*. Kolozsvár, 1832. szept. 29-i sz. 214.
- ⁹¹ BENIGNI VON MILDENBERG, JOSEPH HEINRICH: *Statistische Skizze der siebenbürgischen Militär-Gränze*. Hermannstadt, 1816. II. kiad. uo. 1834.
- ⁹² BENIGNI, J. H.: i. m. I. kiad. 12–14.
- ⁹³ BENIGNI, J. H.: i. m. II. kiad. 20.
- ⁹⁴ Uo. 17–20., 30–31..
- ⁹⁵ SÖLLNER, J.: i. m. 288., 298.
- ⁹⁶ BENIGNI VON MILDENBERG, JOSEPH HEINRICH: *Notizen über die Bevölkerung Siebenbürgens. = Transilvania*. I. Bd. Hermannstadt, 1833. 261–263.
- ⁹⁷ GÖLLNER, CARL: *Die Siebenbürgische Militärgrenze. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1762–1851*. München, 1974.
- ⁹⁸ LENK VON TREUFELD, IGNAZ: *Siebenbürgens geographisch-, statistisch-, topographisch-, hydrographisch- und ortographisches Lexicon, mittels Versuches seiner Landkarten-Beschreibung bearbeitet und alphabetisch geordnet*. I–IV. Wien, 1839.
- ⁹⁹ FÉNYES ELEK: *Magyarország 's a' hozzákapsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. I–VI. Pest 1836–1840; Uő: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. Pest, 1851. Fényes Elek adatainak kritikai elemzését lásd KOVACSICS JÓZSEF: *Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába*. = *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963. 15.
- ¹⁰⁰ KÖVÁRY LÁSZLÓ: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, 1847.
- ¹⁰¹ *Zur Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*. II. Jg. I. H. Wien, 1853.
- ¹⁰² *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen nach der Zählung vom 31. October 1857*. Wien, 1859.
- ¹⁰³ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge III. Bd. I. H. Wien, 1861*. 56–57.
- ¹⁰⁴ CZOERNIG, CARL: *Statistisches Handbüchlein für die Österreichische Monarchie*. Wien, 1861.

- ¹⁰⁵ HUNFALVY JÁNOS: Magyarország viszonyainak statisztikai vázlata. = Statisztikai Közlemények. IV. köt. Pest, 1862. 161–212.
- ¹⁰⁶ DÁVID ZOLTÁN (szerk.): Az 1850. évi erdélyi népszámlálás. Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Budapest, 1983. Sokszorosított forráskiadvány hivatalos használatra. A tanulmányunkban felhasznált adatok kijegyzését Dávid Zoltán a birtokában lévő szerkesztői példány rendelkezésre bocsátásával tette lehetővé, amiért ezúton is köszönet illeti.
- ¹⁰⁷ GIURGIU, N.: i. m. 115–135.
- ¹⁰⁸ BALLMANN, J. M.: i. m. 20–21.
- ¹⁰⁹ SÖLLNER, J.: i. m. 298–389.
- ¹¹⁰ Uo. 383., 387–388.
- ¹¹¹ REISSENBERGER, LUDWIG: Zur Kenntniss der Volksbewegung in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Statistik dieses Landes. = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, V., VII. Bd. Kronstadt, 1861, 1866. 48–100., 125–211.; 84–270.
- ¹¹² A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.
- ¹¹³ KELETI KÁROLY: Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. 63–76.
- ¹¹⁴ A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány-összeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. IX. köt. Budapest, 1895. 48–49.
- ¹¹⁵ EISLER MÁTYÁS: Az erdélyi zsidók múltjából. = Erdélyi Múzeum, XVIII. köt. Kolozsvár, 1901. 95–101., 155–162.; SCHEIBER SÁNDOR: Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez. Budapest, 1966. 9.
- ¹¹⁶ KOHN SÁMUEL: A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Budapest, 1889.
- ¹¹⁷ BEREND T. IVÁN: A nacionalizmus néhány gazdasági tényezője a modern tőkés fejlődés kibontakozása idején Kelet-Európában. Budapest, 1968. 351–352.; BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY: Economic Development in East-Central Europe in the XIX, and XXth Centuries. New York–London, 1974. 16–21.
- ¹¹⁸ SZABÓ I.: i. m. 214–215.
- ¹¹⁹ Bethlen's Diplomatische Wochenschrift, III. Jg. Nr. 26. Pest, 1870. jún. 26. 193–194. A cikket idézi és méltatja COUDENHOVE-KALERGI, HEINRICH, graf: Das Wesen des Antisemitismus. 2. Aufl. Leipzig, 1923. 150–151. Lásd még WOLF, GERSON: Die Juden. Die Völker Österreich–Ungarns. VII. Bd. Wien–Teschen, 1883; SZÁRAZ GYÖRGY: Egy előítélet nyomában. Budapest, 1976.
- ¹²⁰ Az örmények múltjával kapcsolatban lásd LUKÁCSI, CHRISTOPHORUS: Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis usque nostrum memoriam e fontibus authenticis et documentis antae ineditis elaborata. Viennae, 1859; GOPCSA LÁSZLÓ: A magyarországi örményekről. = Erdélyi Múzeum, XII. köt. Kolozsvár, 1895. 375–382.
- ¹²¹ SCHWICKER, J. H.: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1883.
- ¹²² Máramaros megye településtörténetével és a rutének történetével kapcsolatban lásd BÉLAY VILMOS: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Budapest, 1943; SZABÓ ORESZT: A magyar oroszokról. (Ruthének). Budapest, 1913; ARATÓ ENDRE: A magyarországi ukrán fejlődés elmaradottsága. = Uő: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Budapest, 1975. 122–127.
- ¹²³ A Bánság benépesítésére vonatkozóan lásd PESTY FRIGYES: A Szörényi bánság és Szörény vármegye története. I–III. Budapest, 1877–1878; Uő: Krassó vármegye története. I–IV. Budapest, 1881–1885; BODOR ANTAL: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest, 1914; HORVÁTH, EUGENE: The Banat. Budapest, 1931.
- ¹²⁴ A bánáti svábokról lásd CZIRBUSZ GÉZA: A délmagyarországi németek. Budapest, 1913; KRAUSHAAR, KARL: Kurzgefasste Geschichte des Banates und der deutschen Ansiedler. Wien, 1923; HOFFMANN, LEO: Kurze Geschichte des Banater Deutschen. Von 1717 bis 1848. Temesvár, 1925.
- ¹²⁵ VONHÁZ ISTVÁN: A szatmármegyei német telepítés. Pécs, 1931.
- ¹²⁶ VILOVSKY STEFANOVIC, THEODOR: Die Serben im südlichen Ungarn, in Dalmatien, Bosnien und in der Herzegowina. Die Völker Österreich–Ungarns. XI. Bd. Wien, 1884; JUGA VELIMIR: A magyar korona országaiban élő szerbek. Budapest, 1913.

¹²⁷ CZIRBUSZ GÉZA: Die südungarischen Bulgaren. Wien, 1884; Uő: A temes- és torontálmegyei bolgárok. Budapest, 1913.

¹²⁸ CZIRBUSZ GÉZA: A krassószőrényi krassovánok. Budapest, 1913.

¹²⁹ KOHN S.: i.m.

¹³⁰ TIMKÓ IMRE: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest, 1971. A keleti szertartású kereszténység története Magyarországon. 367–528. Lásd még SZABÓ O.: i. m. 280–296.; SZABÓ JENŐ: A görög katolikus magyarság utolsó kálvária-utja. 1896–1912. Budapest, 1913; FERENCZY GÉZA: A görög keleti vallás és a székelység. Marosvásárhely, é. n.; MARTSA DÉNES: Ritka kivételek a magyar demográfiában. = Magyar Statisztikai Szemle, 1930. 6. sz. 478.; DARKÓ JENŐ: Népeségi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban. Debrecen, 1938; MOSOLYGÓ JÓZSEF: A keleti egyház Magyarországon. Miskolc, 1941.

¹³¹ JÁSZI, OSCAR: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago, 1929.

¹³² KANN, ROBERT A.: The Habsburg Empire. A Study in Integration and Disintegration. New York, 1957; Uő: The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. New York, 1964; Uő: Das Nationalitätenproblem der Habsburgmonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung der Reiches in Jahre 1918. Graz–Köln, 1964; Uő: A History of the Habsburg Empire 1526–1918. Berkeley–Los Angeles–London, 1974. Lásd még Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum. Hrsg. von Richard Georg Plaschka und Karlheinz Mack. Wien, 1970. Ez utóbbi tanulmánykötet az 1968-ban Bécsben tartott nemzetközi történész konferencia anyagát tartalmazza.

¹³³ Die nationale Frage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Szerk. Hanák Péter. Budapest, 1966. 307–310.

¹³⁴ Uo. 319–320.

¹³⁵ Mindkét idézetet lásd HANÁK PÉTER: A dualizmus korának történeti problémái. Budapest, 1971. 26.

¹³⁶ A nemzetiségi képviselők törvényjavaslatait lásd KEMÉNY G. GÁBOR: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. köt. Budapest, 1952. 5–9., 45–48. A törvényt előkészítő központi bizottság javaslata uo. 107–111. Deák Ferenc külön indítványa, illetve módosító javaslata uo. 125–132. Az 1868: XLIV. törvénycikk végleges szövege uo. 162–167.

¹³⁷ FLACHBARTH ERNŐ: Individualista és kollektivisták irányzatok a nemzetközi kisebbségi jogban. Debrecen, 1937. 18.

¹³⁸ Vö. FLACHBARTH, ERNST: System des internationalen Minderheitenrechtes. Budapest, 1937.

¹³⁹ SZABÓ IMRE: A kisebbségek és az emberi jogok. = Valóság, 1979. 1. sz. 1–13.

¹⁴⁰ KEMÉNY G. G.: i. m. I–V. köt. Budapest, 1952–1971.

¹⁴¹ KEMÉNY G. GÁBOR: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918. Budapest, 1947.

¹⁴² KEMÉNY G. GÁBOR: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. köt. Budapest, 1952. 1. Vö. RADISICS ELEMÉR (szerk.): A Dunatáj. I–III. köt. Budapest, 1946. A mű címe és a benne közzétett tanulmányok egyértelműen valamiféle dunai konföderáció elképzelt körvonalaira utalnak.

¹⁴³ KEMÉNY G. GÁBOR: Mocsáry Lajos a népek barátságáért. Bukarest, 1972. 29–30

¹⁴⁴ A fentebb idézett munkán kívül lásd KEMÉNY G. GÁBOR (szerk.): Mocsáry Lajos válogatott írásai. Budapest, 1958; Uő: Mocsáry Lajos és a nemzetiségek. Budapest, 1960.

¹⁴⁵ JÁSZI OSZKÁR: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912. 497.

¹⁴⁶ A nemzetiségi statisztika elméleti kérdéseiről részletesebben tájékoztatnak WINKLER, WILHELM: Die Bedeutung der Statistik für den Schutz der nationalen Minderheiten. 2. Aufl. Leipzig–Wien, 1926; ELEKES DEZSŐ: A kisebbségi terminológia és számbavétel problémái. = Kisebbségvédelem, 1940. 1–2. sz. 21–35.; HOÓZ ISTVÁN: A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. = Demográfia, 1975. 1. sz. 23–36.

¹⁴⁷ Az 1890. évi népszámlálás községsoros anyanyelvi és vallásfelekezeti adatait lásd A magyar korona országainak helységnévtára. Budapest, 1892. 2–827.

¹⁴⁸ A Magyar Statisztikai Közlemények új f. V. és VIII. kötete az 1890–1893. évi törvényhatósági adatokat vallásfelekezetek szerint, a XXII. kötet pedig az 1897. évre anyanyelv szerint tagolva is köz-

zétette. E néhány év adatai azonban nem elegendőek a két népszámlálás közötti évtizedre érvényes következtetések levonására.

¹⁴⁹ GIURGIU, N.: i. m. 115–135.

¹⁵⁰ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt. 100–105., 160–183., 256–267., 322–345.; Ua. 22. köt. 110–121., 170–193., 266–277., 332–355.; Ua. 32. köt. 110–121., 170–193., 266–277., 332–355.; Ua. 50. köt. 146–161., 226–257., 354–369., 442–473.

¹⁵¹ A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenkint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor 46. köt. Budapest, 1913.

¹⁵² A történeti Erdély megyéiben összeírt rutének és szerb-horvátok száma alig haladta meg az ezret. Többségüket Hunyad megye bányavidéke vonzotta, inkább csak a férfiakat, feltehetőleg nem is végleges letelepedési szándékkal. Ezek figyelembe vételével rájuk vonatkozóan csak a tábla II. és III. részének adatai alapján vonhatunk le reális következtetéseket. Az egyéb anyanyelvűek tekintetében ugyanaz a helyzet, mint amire már a jelenkori Erdély vonatkozásában utaltunk.

¹⁵³ Felvetődhet a kérdés, vajon nem volna-e célravezető a német anyanyelvűek népmozgalmi adatait a két nemzetisége számaránya alapján felbontani. Jóllehet tudjuk, hogy a történeti Erdély német anyanyelvűként számba vett népességének mintegy 7%-át számíthatjuk zsidó nemzetiségűnek (1900-ban 7,8%, 1910-ben 7,2%), nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy a zsidók aránya területi egységenként igen változatos képet mutatott. Így például Nagy-Küküllő megyében a zsidók a német anyanyelvű népességnek még 1%-át se képviselték, de Széchenyi megyében is alig haladták meg ezt az arányt. Viszont Szolnok-Doboka megyében a német anyanyelvűek csaknem 1/3-a, Csik és Torda-Aranyos megyében jó 2/3 része, Máramaros megyében közel 90%-a volt zsidó. A többi megyék német anyanyelvű népességének vitathatatlan többsége német nemzetiségű volt ugyan, de igen különböző arányban. Mindezekre tekintettel a népmozgalmi adatok arányos felosztása nem vezetne reális eredményekre, eltekintve attól, hogy módszertanilag is helytelen. A népmozgalom vallásfelekezeti adatainak elemzése se szolgálhatna megbízható támpontul. Egyrészt azért, mert csak relatív értékű a lutheránus vallás és a német nemzetiség azonosságának képlete. Másrészt és elsősorban amiatt, mert az izraelita vallásúaknak még harmadrésze se volt jiddis anyanyelvű, de magyarosodási folyamatuk következményeként ezek száma és számaránya is fokozatosan csökkent.

¹⁵⁴ Szembetűnőek ellenben a két román felekezet népmozgalmi indexei között mutatkozó jelentős különbségek. Az ortodox vallásúaknak a görög katolikusokénál jóval mérsékeltebb (az átlagosnál is gyengébb) születésgyakorisága kedvezőtlenül hatott a románság egészének természetes szaporodására.

¹⁵⁵ A református és unitárius vallásúak csaknem mind magyarok voltak. A római katolikus egyházban a magyarok aránya meghaladta a 90%-ot, a szlovákok 1%-kal, a németek 5% körül voltak képviselve. A cigányok aránya egyik felekezetben sem érte el az 1%-ot.

¹⁵⁶ A lutheránusok népmozgalmi adataiból éppen olyan nehéz volna kiiktatni a magyarokat, mint a római katolikusokéból a németeket. Ha ez megoldható volna, a mérleg valószínűleg a magyarok javára billenne, mert a lutheránus magyarok száma jóval meghaladta a katolikus németekét.